FEDINEC CSILLA

KÁRPÁTALJA: ÖRÖKSÉG ÉS TÁRSADALOM

ÚJ TUDOMÁNYOS ZSEBKÖNYVTÁR

BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

FEDINEC CSILLA

KÁRPÁTALJA: ÖRÖKSÉG ÉS TÁRSADALOM

TYPOTEX

A könyv megjelenését
az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatta.

ELKH | Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

© Fedinec Csilla, Typotex, Budapest, 2022
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

Lektorálta
Csernicskó István (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola)
Suslik Ádám (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
Szarka László (BTK Történettudományi Intézet)

ISBN 978 963 493 195 9
ISSN 2939-5399

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a *www.typotex.hu*
és a *facebook.com/typotexkiado* oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zsuzsa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Németh Kinga
Felelős szerkesztő: Kovács Zoltán
Tördelés: Janković Milán
Borítóterv és tipográfia: Somogyi Péter
Nyomta és kötötte: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

TARTALOM

1. HOL IS VAN KÁRPÁTALJA, ÉS KIK LAKJÁK? 7
2. ÁTMENŐ TÖRTÉNELEM (1918–1919) 17
3. CSEHSZLOVÁKIÁBAN (1919–1938/1939) 29
3.1. Jogi keretek 32
3.2. Politika 38
3.3. Iskola és egyház 44
3.4. Kultúra 49
3.5. Autonómia 54
4. MAGYAR FÖLD (1938/1939–1944) 63
4.1. Visszacsatolás 67
4.2. Közigazgatás 73
4.3. Autonómia 76
4.4. Kultúra és tudomány 81
4.5. Vészkorszak 84
5. A SZOVJET HAZA FÜSTJE (1945–1991) 89
5.1. Jogi keretek 92
5.2. Represszió k 96
5.3. Iskola, kultúra, civilek 101
5.4. Vasút, kolhoz, vidámpark 106
5.5. Kishatár 110
6. UKRAJNÁBAN (1991–2020) 119
6.1. Alapszerződés 121
6.2. Politikai képviselet 127
6.3. Iskola, egyház, kultúra 136
6.4. Emlékhelyek 140
6.5. Autonómia 144
7. EPILÓGUS 155
Jegyzetek 159
Források és irodalom 179

1. HOL IS VAN KÁRPÁTALJA, ÉS KIK LAKJÁK?

Azt tudjuk, hol ered a Tisza. Elindul a hegyekben a Feketeés a Fehér-Tisza, majd Rahótól egymásba gabalyodva, egyetlen folyamként kanyarog tovább az Alföld irányába. Hol száraz lábbal is átkelhetünk rajta, hol haragos folyó.

A táj, a „Kárpát szent bérce",[1] benne van a himnuszunkban.

Ady verssora, „Verecke híres útján jöttem én",[2] az őstörténetünkkel kapcsolatos nemzeti minimum, még úgy is, hogy tudomány és műkedvelés, mítosz és valóság – miként szinte minden másban – összemosódik az érdeklődő közember gondolkodásában.

Obligát kelléke történetírásunknak a Kárpátok alatt többségben élő népre, a ruszinokra mint a magyar hazához ragaszkodó nemzetiségre való utalás.

A háborúk természeténél fogva a Rákóczi-szabadságharcot az ország lakosságának csupán egy része tartotta függetlenségi harcnak, másik része a régóta várt békét hátráltató polgárháborúként élte meg. II. Rákóczi Ferenc legfontosabb öröksége, hogy a nemzetállamok születésének időszakától alapvető hatással volt a modern magyar nemzettudat fejlő-

désére.[3] A millennium éveiben az állami önállóságot követelő politika szimbolikus alakjává vált.[4] Éppen ő nevezte a ruszinokat leghűségesebb népének – „gens fidelissima".[5] Ennek hagyományát Hodinka Antal 1915-ben megjelent *Gens fidelissima* című történeti munkájában rögzítette először.[6] Különös érdekessége a műnek, hogy az epitheton ornans eredetét nem magyarázza meg, csak kikövetkezteti abból, ahogyan a fejedelem emlékirataiban leírja fogadtatását jobbágyai által: „Érkezésem híre elterjedt a munkácsi hercegségben, és alig lehet elképzelni azt a buzgalmat és örömöt, amely a népet mindenfelől hozzám vonzotta. Bandákban jöttek, és amikor megláttak, letérdeltek és orosz módra keresztet vetettek. […] E nép buzgalmának és szeretetének nem volt elég, hogy képessége szerint ellátott élelmiszerrel, hanem hazaküldték asszonyaikat és gyerekeiket, beálltak katonáim közé, és többé sohasem hagytak el."[7]

A történeti Kárpátalja – alapvetően az egykori Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék nagyobb része – a Magyar Királyság korai időszakától bírt szórványos szláv lakossággal, akikről azonban nem tudjuk bizonyosan, hogy keleti szlávok lettek volna. A legtöbb bizonyíték arra vonatkozóan van, hogy a ruszinok elődei betelepültek a vidékre, mégpedig a tatárjárás utáni időktől kezdődően. Az etnikai jellegét megőrző, összefüggő településterületük megmaradt az északkelet-magyarországi vármegyék hegyvidéki részein, másutt csak szórványok keletkeztek.[8]

A Kárpátalján élő ruszinokat a második világháború végéig a területet birtokló valamennyi állam elismerte önálló etnikumnak. A Szovjetunióban azonban a nemzetiségi

rovatba az „ukrán" népnév került be, a ruszin népnév használatát pedig betiltották.

A szocialista Magyarországon sem tartották hivatalosan nyilván a ruszinokat, a népcsoport tagjait a szlovákokhoz sorolták, a Kárpátalján élő ruszinokat pedig a politika és a tudomány kizárólag kárpátukránokként emlegette. Az 1990-es népszámlálás újdonságaként a szocializmus évtizedei alatt hivatalosan elismert négy kisebbség – német, román, szlovák és a „délszláv" (szerbek, horvátok, szlovénok) – mellett, először még csak az anyanyelvi adatok alapján, megjelentek „új kisebbségek" is – a görögök, a bolgárok, az örmények és a lengyelek, valamint összevonva a ruszinok és az ukránok. Majd a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény minősítette önálló, honos népcsoportnak mindkét etnikum tagjait, nem utolsósorban azért, mert a ruszinok a történelmi örökség részét képezték, az ukránok elismerése pedig a reciprocitás elve alapján következett a magyar–ukrán alapszerződésből (1991), amelynek fontos részét képezte a kisebbségek védelme. A nemzeti kisebbségek jogairól szóló új jogszabály, a 2011. évi CLXXIX. törvény nem változtatott az elismert nemzetiségek listáján.[9]

Két népcsoportot emlegetünk a kárpátaljai „telepesek" kategóriában. Nagyobb létszámban jelentek meg német telepesek osztrák, bajor és cseh területekről a Rákóczi-szabadságharc leverése után, amikor a Rákóczi-birtokokat az osztrák származású Schönborn-Buchheim család kapta meg.[10] Egészen a második világháború végéig fellelhetők voltak Munkács környékén német kolóniák, amikor is a szovjet hatalom a teljes német lakosságot kitelepítette elsősorban Kazahsz-

tán területére, ahonnan töredékük tért csak vissza az 1950-es évek elején.[11]

A másik csoport a „cseh telepesek" a két világháború közötti csehszlovák időszakban. Az 1920-as évek elejétől a földreformmal együtt járó kolonizáció keretében a hegyvidéken élő ruszin lakosságot és az állam megalapításában fontos szerepet játszó cseh legionistákat telepítették az alföldi területekre, a határövezetbe és a stratégiailag fontos vasúti csomópontokhoz.[12] Az újabb államfordulattal közülük a cseh telepesek a beköltözött hivatalnokokkal együtt elhagyták a vidéket.

A zsidók a régióban nagyjából a 18. század közepéig csak egyes személyeket és családokat jelentettek, nagyobb arányú betelepedésük ekkortól veszi kezdetét, s ez a folyamat a dualizmus koráig tart. Utána a közhiedelemmel ellentétben a zsidók számának növekedésében már csekély szerepe volt a galíciai bevándorlásnak. 1910-ben a magyarországi zsidóknak 50,8%-a volt városlakó, a kárpátaljai régióban azonban ez az arány csak a 19,3%-ot ért el, bár ez így is jóval magasabb volt, mint a kárpátaljai összlakosságon belüli városlakók csupán 8,1%-os aránya. A kárpátaljai zsidóságra nem volt jellemző az előítéletesen feltételezett kereskedelmi dominancia, harmaduk az iparban, közel negyedük pedig, miként a régió keresztény lakosságának zöme, a mezőgazdaságban dolgozott. A zsidók többsége fizikai munkát végzett, illetve körükben másutt szokatlan szakmák is megjelentek, mint a kovács, asztalos, cipész, fuvarozó stb. A régió zsidóságának nagy része éppen olyan szegény volt, mint a ruszinok többsége, mégis a hivatalos politika bűnbakká tette őket: a magyarokhoz „ezer éve" hű ruszinok megsegítésére a századfordulón indított

„hegyvidéki akció" a szegénység felszámolásának legfontosabb eszközét a zsidóság gazdasági visszaszorításában látta.[13]

A romák a 15. századtól jelentek meg Magyarországon, amely átmenő ország volt számukra nyugati irányú vándorlásuk során. A 16. századtól az egyre északabbra terjeszkedő Oszmán Birodalom elől menekülők, részben a törökökkel Magyarországra érkezők viszont itt maradtak, miután a nyugati országok már nem engedték be őket. Hagyományos megtelepedési területük Délnyugat- és Északkelet-Magyarország volt. A dualizmus korában az állam arra törekedett, hogy az országon belüli „kóborlásukat", „vándorlásukat" megakadályozza, helyhez kösse őket. A kirívóan antiszociális cselekedetek kivételével egészen az 1930-as évekig társadalmi érdektelenség övezte őket. Közegészségügyi és rendőrségi „problémának" elsősorban az egyre kisebb számú vándorcigányokat („kóbor cigányokat") tekintették. A roma lakosság a kárpátaljai régióban mind a mai napig jelentős etnikai tényező, sőt, a helyi magyar népesség számának fenntartásában egyre nagyobb szerepet játszik. Ma a kárpátaljai romák mintegy kétharmada magyar anyanyelvű.[14]

Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a nemzetiség legfontosabb ismérvének a nyelvet tartották. A magyar népszámlálások az 1880. évitől kezdve az anyanyelvre és a nyelvismeretre – az anyanyelven kívül beszélt más „hazai" nyelvekre és a „külföldi" nyelvekre – kérdeztek rá, és csak 1941-ben és az azután következő népszámlálásokkor vették figyelembe a nemzetiséget is.

A dualizmus korában a magyar hatóságok a régió zsidó lakossága jelentős részének anyanyelvét, a jiddist nem tekintették önálló nyelvnek. A jiddis beszélőit a népszámlálások

során nem regisztrálták. A „héberrel kevert, rontott német nyelvet" beszélőket a német ajkúakhoz sorolták be, illetve kis részben a ruszin, nagyobb részben a magyar (nyelvű) lakosság arányát gyarapították. A romák által beszélt nyelvet sem ismerték el hivatalos nyelvként, így a népszámlálási adatfelvételkor az „egyéb" kategóriába kerültek, a nyelvileg asszimilálódottakat pedig egyáltalán nem vették figyelembe külön etnikai csoportként, hanem annak a nyelvi csoportnak a számát gyarapították, amelynek nyelvét anyanyelvükként jegyezték be.[15]

A csehszlovák időszakban két országos népszámlálásra került sor – 1921-ben és 1930-ban. A lakosság nemzetiségi összetételének felmérése politikailag a legfontosabb kérdés volt, mert ez igazolta a független Csehszlovák Köztársaság létjogosultságát. A „kommunikációban használt nyelv" helyett a „csoporthoz tartozást" vették alapul, ami lehetővé tette többek között a zsidók és a romák nemzetiséggé nyilvánítását. A „nemzetiség" kérdése és definíciója feszültséghez vezetett nemcsak a csehszlovákiai nemzetiségek, hanem a csehek és a szlovákok között is. Noha hivatalosan létezett a „csehszlovák nemzetiség" is, megvolt a lehetőség a cseh és a szlovák nemzetiség külön-külön regisztrálására. A zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése döntően a német és a magyar nemzeti kisebbségek létszámát csökkentette. A népszámlálások alkalmával a zsidóságot e nemzetiségek valamelyikének bevallására biztatták, presszionálták vagy önkényesen így regisztrálták. Ehhez hasonlóan a görögkatolikusokat ruszinokként igyekeztek feltüntetni, noha egy részük magyar volt.[16]

A szovjet identitás – szemben a csehszlovák identitással – a Szovjetunió felbomlásáig nem volt választható, beje-

gyezhető nemzetiség a népszámlálások során. A mindenkori szovjet pártvezetés törekedett ugyan az orosz dominancia megteremtésére, azonban az orosz nemzetiségűek aránya a második világháború után szervezett népszámlálások adatai alapján fokozatosan csökkent, s 1989-re az országban alig haladta meg az 50%-ot.[17]

Európában Magyarországon kívül elismerik a ruszinokat nemzeti kisebbségként többek között Lengyelországban, Szlovákiában, Csehországban, Szerbiában, Horvátországban, Dániában, a világban összesen huszonhárom országban. Keleti szláv népességről lévén szó, alapvető kérdés az ukrán állam viszonya a ruszinokhoz. Önálló népcsoportként való elismerésüknek soha nem volt esélye.[18] A ruszinokat mint az „ukrán etnikum etnográfiai csoportját" számba vették az eddigi egyetlen ukrajnai népszámlálás alkalmával 2001-ben, statisztikai értelemben azonban kizárólag ukránokként vannak nyilvántartva.[19]

Nézzük a magyarokat, figyelemmel a fenti népszámlálási sajátosságokra, s az itt nem ismertetett egyéb, nem elhanyagolható tényezőkre, mint például az államváltások okozta népességmozgásokra. A Monarchia Magyar Királysághoz tartozó részében az államszervező magyarság nem volt abszolút többségben, a politikai gondolkodásban azonban fontossá vált a magyarság számbeli fölényének biztosítása. 1880 és 1910 között a magyar anyanyelvűek száma 6,1 millióról 9,9 millióra, arányuk 44,8%-ról 54,5%-ra emelkedett. A magyar anyanyelvűek aránya a korabeli Északkelet-Magyarországon (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékben) is fokozatosan nőtt, azonban e közigazgatási egységek egyikében sem alkottak abszolút többséget, kivéve a három rendezett taná-

csú várost (Ungvárt, Munkácsot és Beregszászt). A legtöbb magyar, akárcsak manapság, Beregszász környékén élt, és általában a síkvidéki területeken koncentrálódtak. 1900-ra haladta meg a mai Kárpátalja népessége a félmilliót, a magyarok lélekszáma ekkor 149 377 fő (28,2%) volt.[20]

A csehszlovák időszakban a magyarok aránya drasztikusan csökkent: 1921-ben 111 052 fő (18,1%), 1930-ban 116 975 fő (15,9%).[21] 1941 és 1946 között a teljes népesség száma közel 100 ezer fővel csökkent, 853 949-ről 758 700 főre, amiben számos ok játszott közre, de mindenekelőtt a zsidó lakosság elpusztítása.[22] A régió lakosságának összlétszáma az 1970-es népszámlálás idejére haladta meg az 1 milliót, az 1989-esre pedig megközelítette az 1 millió 250 ezret. A szovjet időszakban a magyarok lélekszáma 150 és 160 ezer közötti tartományban alig változott, a régión belüli arányuk azonban egyre csökkent, 1989-ben 12,5%-ot tett ki.[23]

Az, hogy az 1991 óta független Ukrajnában[24] eddig egyetlen népszámlálást tartottak (2001-ben), a világban is szinte példátlan.[25] A 2001-es népszámlálás adatai alapján Kárpátalja össznépessége 1 254 160 fő volt, ezen belül a magyarok száma 151 516 fő (Kárpátalja összlakosságának 12,1%-a, az ukrajnai magyarok 97,0%-a). Az elvándorlás és a természetes fogyás hatott a népességcsökkenés irányába, viszont javította a mérleget a szabad identitásválasztás lehetősége, szemben a szovjet korszak kényszereivel, valamint a roma lakosság körében a nagyfokú hajlandóság a magyar identitás vállalására.[26]

A közbeszédben, a sajtóban és a politikai megszólásokban „százötvenezres", időnként „kétszázezres" magyarság valós lélekszáma (szakszerű vizsgálaton alapuló) becslés szerint mára legfeljebb 130 ezer körülire tehető, beleértve az ideiglenesen

távollevő (munkavállalás céljából külföldön tartózkodó) népességet is. Utóbbiak közül az évnek legalább a felében külföldön tartózkodók száma 10 ezer fölötti.[27]

A visegrádi országok mindegyikében, Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában, valamint a 2010-es évek vége óta Magyarországon is a legnagyobb lélekszámú külföldi munkavállaló csoport ukrán állampolgár (vélhetően egyben ukrán nemzetiségűek is, hiszen hazánkban a magyarok megszerezhették az állampolgárságot). A legfőbb motiváció Ukrajna egészében és Kárpátalján is a folyamatosan rossz gazdasági helyzet, ebben a 2014 tavasza óta zajló kelet-ukrajnai hibridháborúnak is csak közvetett szerepe van.[28]

A kárpátaljai magyarok nagy része, akik megszerezték a magyar állampolgárságot, nem rendelkezik magyarországi lakóhellyel. A permanens válságok az Ukrajnában hivatalosan nem engedélyezett külföldi állampolgárságot mobilitási eszközzé (is) transzformálták. A mobilitás kulcs a megélhetéshez, olykor a túléléshez, kialakítva a migráció sajátos kultúráját.[29]

Kárpátalja státusa a különböző történelmi időszakokban

Állami hovatartozás	Időszak	A régió hivatalos neve	Státusa az adott államon belül	Közigazgatás alapja		Átmeneti államalakulat az időszakban
				területi elv	etnikai elv	
Magyar Királyság	középkortól 1918-ig	nincs egységes közigazgatás, vármegyékre tagolódik	egységes vármegyei közigazgatás külön jogok nélkül	+		–
Magyar Népköztársaság, Magyar Tanácsköztársaság	1918–1919	Ruszka Krajna	autonóm terület		+	Hucul Köztársaság, 1919
Csehszlovákia (első köztársaság)	1919–1938	Podkarpatszka Rusz [Kárpátaljai Oroszország]	kvázi autonóm terület egységes tartományi jogokkal		+	önálló megnevezés nélküli terület csehszlovák polgári igazgatással, csehszlovák katonai megszállás alatt, 1919
Cseh–Szlovákia (második köztársaság)	1938–1939	Podkarpatszka Rusz / Kárpáti Ukrajna			+	–
Magyar Királyság	1938/1939–1944	Kárpátaljai Kormányzóság	kvázi autonóm terület		+	–
Szovjetunió	1945–1991	Zakarpatszka oblaszty	egységes megyei közigazgatás, külön jogok nélkül	+		Kárpátontúli Ukrajna, polgári közigazgatás szovjet katonai megszállás alatt, 1944–1945
Ukrajna	1991 óta	Zakarpatszka oblaszty [Kárpátontúli terület]	egységes megyei közigazgatás, külön jogok nélkül	+		–

2. ÁTMENŐ TÖRTÉNELEM (1918–1919)

A nyelvileg, kulturálisan és felekezetileg egyaránt sokszínű Magyar Királyságban a 19. század első feléig a latin volt az oktatás és a hivatalok nyelve. Mintegy fél évszázados küzdelem után az 1844. évi II. tc. rendelte el a magyar nyelv teljes körű használatát, hat év türelmi időt szabva Horvátország számára. Ugyanakkor az országban használatos többi nyelvről nem esett szó. Nem utaltak semmilyen módon a nemzetiségekre az 1848-as törvények sem. A magyar nyelvi jogi szabályozás hagyományai között azonban figyelemre méltó az 1849. évi VIII. tc., amely fenntartotta ugyan a magyar nyelv államnyelvi státusát (a magyar az országgyűlés, a törvénykezés és a közigazgatás nyelve volt), de községi szinten, az iskolák és egyházak nyelvhasználatában, valamint az egyházi anyakönyvezésben engedélyezte a nemzetiségi nyelvek használatát. Persze a törvény végrehajtására, gyakorlati alkalmazására – a szabadságharc leverése következményeként – már nem kerülhetett sor.

Az országgyűlésben a nemzetiségi kérdés 1861-től válik kiemelt fontosságúvá a román, a szerb és a szlovák követelé-

sek hatására, illetve azután, hogy az 1860. évi októberi diplomával az uralkodó egyértelművé tette, Magyarországon is szükséges a nemzetiségi egyenjogúság intézményesítése.[30] Az októberi diploma kísérő iratainak egyikében az uralkodó a magyarországi hivatalok nyelveként a magyart írta elő, de kinyilvánította azt is, hogy a községek a belső ügyeiket, az iskolafenntartók az oktatás nyelvét maguk határozhatják meg, az állampolgárok pedig saját nyelvükön fordulhatnak az állami hivatalokhoz.[31]

A nemzetiségek számára a magyar politikum a területi önállóságot – a területi (politikai) autonómiát nem, hanem csakis nyelvi-kulturális alapjogok biztosítását tartotta elképzelhetőnek „a magyar állam históriai fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzet" keretében.[32] Az országgyűlés nemzetiségi képviselői „az országban lakó minden népek" nevesített felsorolását, s azok „egyenjogú nemzetiségként" való meghatározását javasolták. Ezzel szemben az 1868. évi XLIV. tc. a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában az „oszthatatlan, egységes magyar nemzetet" kodifikálta, a nemzetiségek számára a kollektív jogok helyett egyéni jogokkal biztosíthatónak látta helyzetük rendezését.[33] A törvény címében a nemzetiségi egyenjogúság szerepel, a jogszabály azonban szinte kizárólag a nyelvhasználattal foglalkozik: megállapítja, hogy az egyetlen hivatalos nyelv a magyar, illetve szabályozza „az országban divatozó különféle nyelvek hivatalos használatát", azaz az egyes nemzetiségeket elsősorban nyelvükkel definiálta, így tulajdonképpen nyelvtörvényről van szó.[34] Ugyanakkor az 1868. évi IX. tc. a szerb és a román görögkeleti egyházak számára biztosított önkormányzatiságot, illetve az 1868. évi XXX. tc. által rögzített magyar–horvát ki-

egyezés a Monarchián belül egyedülállóan államközösségként, szubdualista módon rendezte a magyarok és a horvátok közjogi helyzetét.[35]

A kiegyezés előtti Osztrák Császárságban 1859 végétől fokozatosan enyhítették a német nyelv hivatali és oktatási kizárólagos használatának követelményét, és egyre tágabb teret engedtek a nemzetiségi nyelvek használatának. Az országos nyelvek körét tartományonként meghatározták, így például Galíciában hivatali nyelv lett a lengyel és a ruszin, Bukovinában a román és a ruszin. Az 1867-es decemberi alkotmány „a birodalmi gyűlésben képviselt országok és királyságok" területén, azaz a ciszlajtániai cseh, lengyel és olasz tartományokban jogilag megerősítette és egyértelművé tette a nemzetiségi egyenjogúság elve alapján kialakult gyakorlatot.[36]

A Magyar Királyságban a nemzetiségek legfőbb kifogása az 1868-as törvény ellen az volt, hogy túlságosan keveset nyújtott az elképzeléseikhez képest, az 1870–1880-as években felerősödött asszimilációs tendenciák miatt azonban a legfőbb törekvéssé mégis annak betartatásán való őrködés vált, miután az idő múlásával a magyar kormányzati és vármegyei politika egyre kevésbé volt rá tekintettel. A leggyengébb érdekérvényesítést a ruszinok részéről lehetett tapasztalni, noha a modern historiográfia a 19. század második felét a ruszin „ébredés", a „nemzeti újjászületés", a „nemzetépítés" időszakának nevezi. A „nép" a helyi regionális dialektust beszélte, az értelmiség azonban háromnyelvű volt: az orosz, az ukrán és a ruszin öntudat ütközött egymással. Az a bizonyos helyi nyelv sem volt egységes, egyes nyelvjárásai között viszonylag jelentős különbségek mutatkoztak. Bár a korszak Európájában, így a Monarchiában is számos szláv nép dolgo-

zott saját sztenderd nyelvváltozata kodifikálásán, a magyarországi ruszinokra ezek a példák sem gyakoroltak jelentős hatást.[37]

A korabeli képviselőházi naplókból kiderül, hogy a ruszinokkal (ruténekkel/oroszokkal) kapcsolatban vallásról és nyelvről, nem pedig etnikumról beszéltek a megszólalók. A nemzetiségi hovatartozás politikai megjelenítése könnyen kiváltotta a pánszláv izgatás vádját. A ruszinok részéről szórványosan megfogalmazott politikai követelések: nyelvhasználat (a hivatalokban, az oktatásban), parlamenti képviselet (bárki, vagy a nemzetiség képviselője jogosult-e az adott nemzetiség képviseletére), és a parlamentbe jutás feltételeinek biztosítása (nemzetiségi választási körzet kialakítása, illetve a körzeten belül a nemzetiségek képviselői számára a szavazati joggal való élés reális lehetőségének biztosítása), valamint a területi autonómia gondolata is felmerült. Ebben a tekintetben alapvetően ugyanazok az elképzelések fogalmazódtak meg, mint a jóval számosabb és szervezettebb, nemzeti politikai pártokat működtető románok, szlovákok, szerbek és horvátok részéről.

A Nagy Háború végével az élet nem lett könnyebb az északkelet-magyarországi Felvidéken. 1918–1919-ben járványok, a spanyolnátha, a frontbetegségnek tartott kolera és a tífusz sújtották a lakosságot. „Máramaros megyében óriási méretekben terjed a spanyolnátha. Különösen sok a beteg Pálosremete, Szaplonca, Técső, Száldobos községekben, gyakran 3–4 halott is van naponkint. Nagyon sok házban egyetlen egészséges családtag sem akad."[38] „Ung vármegye alispánja tekintettel a városban dúló spanyolnátha járványra, az összes ungvári iskolákat (szeminárium, tanító- és

tanítónőképezde, középiskolák, elemi iskolák, óvodák stb.) november hó 4-ig bezáratta. Nov. 4-én hétfőn az előadások ismét megkezdődnek, ha a járvány meg fog szűnni."[39] „Intézkedés történt a lakosságnak megfelelő kioktatásáról és arról, hogy az erre szoruló betegek kórházi elhelyezése, illetőleg elkülönítése biztosíttassék. Mindennemű tömeges összejövetel betiltatott."[40]

Az állami hivatalok fegyelme meglazult. A közellátási nehézségek fokozták a türelmetlenséget, különösen faluhelyen fosztogatások is előfordultak, a családjaikat nyomorúságos körülmények között találó egykori frontkatonák az erőszakos cselekményektől sem riadtak vissza. A roppant kedvezőtlen gazdasági és a bizonytalan politikai helyzetben külföldi propagandisták is szították a lakosság indulatát a magyar fennhatósággal szemben.[41]

Az időszakban sorra alakultak a néptanácsok, amelyek kicsit annak a függvényében is, hogy kinek voltak a „szomszédai", szavaztak a Magyarországhoz tartozás, de a Romániához, Csehszlovákiához, Galíciához és az Ukrán Népköztársasághoz való csatlakozás mellett is. Ezek közül három opciót emelhetünk ki mint olyanokat, amelyek hosszú távú következményekkel jártak: a területi szerveződések közül a kőrösmezei Hucul Köztársaságot, a Károlyi Mihály kormánya által kezdeményezett, Munkács központú Ruszka Krajna autonóm területet és a néptanácsok közül a Csehszlovákiához történő csatlakozást megszavazó ungvári Központi Orosz Nemzeti Tanácsot.

A kőrösmezei vasútállomás, 1907

Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége, képszám: 86859

Kőrösmezőn világháborús veteránok 1918 novemberében hozták létre a Hucul[42] Néptanácsot Sztepan Klocsurak vezetésével. A megfogalmazott igények sok tekintetben egyeztek a többi ruszin tanácséval: mindenekelőtt a szociális problémák megoldását és a földosztást szerették volna elérni. Emellett kiálltak a ruszinok lakta vármegyék egyesítéséért a Galíciában élő, többségükben szintén görögkatolikus ukránok területével, ahol 1918. november 1-jén kikiáltották a Nyugat-Ukrán Népköztársaság megalakulását. A Hucul Néptanács ortodox karácsony idején, 1919. január 7–8-án felkelést szervezett a Kőrösmezőn állomásozó magyar helyőrség ellen, és magához ragadva a hatalmat, vezetői kikiáltották a Hucul Köztársaságot – az időszak magyarországi kérészállamainak egyikét.[43] A felkelést Galíciából érkező ukrán fegyveresek is

segítették, aminek köszönhetően a frissen alakult köztársaság területét gyorsan kiterjesztették Kőrösmezőn túlra. A Máramarosszigeten állomásozó magyar katonaság csak békés tárgyalásokra kapott engedélyt, így a ruszin előrenyomulást végül a román hadsereg állította meg. A románok azonban január 19-én megálltak Nagybocskónál, és így a Hucul Köztársaságnak nyílt némi tere és ideje a működésre. A korabeli magyar sajtó ezt így foglalta össze: „A Beregvármegye területére benyomult ukrán haderő, amely a vasúti vonalat egészen Csapig megszállotta, az egész Ruszka-Kraina közbiztonságát a legélesebben veszélyeztette. Attól lehetett tartani, hogy a román hadsereg féltékenysége fölébred és ukránok és románok hadszíntérré változtatják az északkeleti vármegyéket."[44] „[…] úgy látszik, az ukránok egész Ruszka-Krajnát meg akarják szállni."[45]

A kőrösmezei huculok küldöttsége 1919. január 21-én részt vett azon a huszti kongresszuson, melyen a jelenlévők megszavazták Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros, Szepes és Abaúj-Torna vármegyék ruszinjainak egyesítését Nagy-Ukrajna ruszin-ukrán lakosságával. Nagy-Ukrajna megalakulására egy nappal később Kijevben került sor, amikor kimondták a Dnyeper menti Ukrán Népköztársaság és a galíciai Nyugat-Ukrán Népköztársaság egyesülését. Ezzel a Hucul Köztársaság a vajúdó, de be nem teljesülő ukrán állam kvázi része lett, ma pedig ezáltal az 1991-ben függetlenné váló Ukrajna hivatalos történetírásában és a politika által formált emlékezetkultúrájában is az állami szuverenitás történelmi előképeinek sorába tartozik.[46]

A Ruszka Krajnát létrehozó 1918. évi X. néptörvény alapján a jogalkotó szándéka szerint az ott elő ruszinokat bi-

zonyos területeken „teljes önrendelkezési jog" illette volna meg.[47] Valójában azonban ez nem jelentett „teljes" önrendelkezési jogot – még olyan körülmények között sem ment tovább a törvényalkotó, hogy a törvénynek szinte csak elméleti jelentősége volt –, hanem autonóm jogokat bizonyos kérdésekben.[48] Az ország közvéleménye így sem fogadta egyöntetűen a ruszin autonómiát, tiltakozott ellene a helybeli magyar lakosság egy része is.[49] Nyilvánvaló volt, hogy a magyar politikai elit nem mondhat le önként a területi integritásról.[50]

Károlyi Mihály kormánya már működésének első napjaiban megadta a felhatalmazást Jászi Oszkárnak a nemzetiségi minisztérium megalakítására az ország majdnem teljes nemzetközi elszigeteltsége, a nemzetiségi mozgalmak radikalizálódása és a szomszédok folyamatos katonai intervenciója feltételei közepette.[51] A minisztériumban 1918–1919 fordulóján két és fél hónap leforgása alatt három olyan néptörvényt fogalmaztak meg, amelyek a magyarországi kisebbségek autonómiájával foglalkoztak: az 1918. évi X. néptörvény „A Magyarországon élő ruszin (rutén) nemzet autonómiájáról", az 1919. évi VI. néptörvény a németek, valamint az 1919. évi XXX. néptörvény a szlovákok önkormányzatáról.

Jászi Milan Hodžával és a Szlovák Nemzeti Tanács küldöttségével Budapesten folytatott sikertelen tárgyalásai után az is kiderült, hogy a szlovák elit már nem kívánta a Magyarországon belüli megoldást, és azonosult az 1918. október 28-án kikiáltott csehszlovák állammal. Napokkal a ruszin autonómiatörvény elfogadása után T. G. Masaryk csehszlovák köztársasági elnök újévi elnöki szózatában bejelentette, hogy a kárpátaljai ruszinok Csehszlovákiához csatlakoznak,[52] s ismét csak napokkal ezután az ungi részeket megszállta a

csehszlovák katonaság, és megkezdődött a csehszlovák közigazgatás berendezkedése a régióban. Jászi az idő távolából visszatekintve, 1938-ban úgy fogalmazott: „Látva, hogy a szlovákok és a románok már kötve voltak határon túli szerződéseikkel, legalább a leggyengébb féllel akartam megegyezést csinálni, hogy igazoljam a népköztársaság komoly és becsületes szándékát a nemzetiségi önkormányzatot illetőleg."[53] Ruszka Krajna történelmi öröksége mégis jelentős – az első kísérlet volt a mai Kárpátalja területének egységbe szervezésére területi autonómia megadásával.

Ruszka Krajna élén kormánybiztos állt Stefán Ágoston személyében, illetve Budapesten Ruszka Krajna Minisztérium szerveződött Szabó Oreszt vezetésével. Utóbbi feladata elsősorban abból állt, hogy a kompetenciakérdéseket rendezze a többi minisztériummal, illetve közvetítse a Munkácsról, Ruszka Krajna fővárosából érkező kéréseket.[54] A kormányzati szervek láthatóan elzárkóztak a ruszin kormányzóságtól, munkáját érdemben nem segítették.[55] Szabó miniszter különösen a propagandatevékenységgel volt elégedetlen. „A mind fenyegetőbbé váló elszakadási törekvések hathatós ellensúlyozása szempontjából [...] ne zárasson el [a ruszka krajnai minisztérium] azoknak az anyagi eszközöknek a felhasználásától, amelyek a csehek és részben az ukránok részéről felmerült nagy anyagi erőfeszítések ellensúlyozására amúgy is csak részben lehetnek elégségesek."[56]

A Tanácsköztársaság 1919. március 21-i megalakulásával Ruszka Krajna ügye is új kontextusba került. A ruszin népbiztosi pozíciót először Szabó vállalta magára, ám már március 24-től Stefán töltötte be. A népbiztos székhelye Budapesten volt, Munkácson a helyi ügyeket Kaminszky József

vitte.[57] A Tanácsköztársaság figyelme Ruszka Krajna iránt minden bizonnyal nem volt független attól, hogy a bolsevik Vörös Hadsereg 1919 tavaszára megközelítette a Keleti-Kárpátok térségét.[58] A ruszin származású politikusok azonban nem tudtak azonosulni a Kormányzótanács törekvéseivel, a kezdeti együttműködési próbálkozások kudarcba fulladtak. Embert sem volt könnyű találni a feladatra. Stefán felszólította „az egész Magyarország területén lakó intellektuel ruszinokat, hogy amennyiben a burzsoáuralomtól századokon át kiuzsorázott testvéreik javát Ruszka-Kraina területén szolgálni óhajtják, e szándékukat a ruszin népbiztossághoz címzett levélben azonnal jelentsék be".[59] A másik oldal ezt úgy értékelte, hogy Stefán és köre „csupa ügyvédekből, papokból és más lehetetlen elemekből állnak".[60] Mindazonáltal a Tanácsköztársaság június 23-án elfogadott és június 28-án kihirdetett alkotmánya foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel, külön jogokat a németek és a ruszinok tekintetében állapított meg: „A német többségű és ruszin többségű magyarországi összefüggő kerületeket a Tanácsköztársaság alkotmánya már ezúttal is német, illetőleg ruszin nemzeti kerületeknek ismeri el" (87. §).[61]

Magyarországon a Tanácsköztársaság felszámolása után a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításáról szóló 4044/1919. M. E. rendelet szabályozta a kisebbségek jogállását. Bleyer Jakab, a nemzeti kisebbségek minisztere kifejtette, hogy a rendelet „az 1868. évi nemzetiségi törvényt bizonyos tekintetben reálisabbá tette", miután szerinte az ötven évvel korábbi nemzetiségi törvénynél szélesebb körű anyanyelvhasználatot biztosított. Azonban a rendeletnek ekkor már nem volt gyakorlati következménye.[62]

A ruszin kérdés a Trianon utáni időszakban néhány hónapig még fontos téma maradt a magyar politikai vezetés számára. Az 1920. június 12-i minisztertanácsi ülésen Teleki Pál külügyminiszter már ugyanúgy a gazdasági érvekre hivatkozott, mint tette azt később, 1938 őszén: „[…] az úgynevezett rutén felföld gabonatermése az ott élő lakosság szükségletének fedezésére köztudomásszerűen nem elegendő. Ennek a helyzetnek a következménye, hogy teljesen megbízható jelentések szerint a rutén lakosság különösen az úgynevezett Verhovinákon lakó nép igen súlyos élelmezési nehézségekkel küzd […] A magyar alföldhöz vezető gazdasági utakra, valamint a rutén nép élelmiszerszükségleteinek innen való kielégítésének lehetőségére akkor irányulna rá legvilágosabban a figyelem, ha a magyar kormány a békefeltételekben megszabott magyar–rutén határ mentén élelmi, illetőleg gabonaraktárakat állítana fel. […] Amennyiben a cseh kormány megakadályozná a lakosságot abban, hogy a raktárakból élelmiszercikkeket vásároljon, a nép hangulata kétségtelenül a legnagyobb szenvedéllyel fordulna a fennálló helyzet ellen, mivel ugyancsak az akció célja volna biztosítva.” Az indokolás szerint: „Kétségtelen, hogy az akció megerősítené a rutén népet a magyarsághoz való történelmi hűségben, hatékonyan ellensúlyozná a cseh részről megindított agitációt és hatását éreztetné abban az állásfoglalásban, amelyre a rutén népnek részére biztosított autonómia keretében alkalma van.”[63]

Figyelemre méltó, hogy a trianoni békeszerződés ratifikálásának megtárgyalása szintén összekapcsolódott a „rutén kérdéssel”. A minisztertanács a békeszerződés 1920. november 15-i ratifikációja előtt két nappal tartott ülésén három kérdést vitattak meg Teleki Pál kormányfő elnöklésével:

a trianoni békeszerződés ratifikálását, ilyen körülmények között a kormány lemondásának kérdését (az utóbbit Horthy Miklós kormányzó nem fogadta el) és Ruszka Krajna ügyét.[64]

1918 végétől a leszakadó régiókból folyamatosan áramlottak a menekültek a maradék országterületre. A megszállt területekről beutazók ellenőrzéséről szóló 1920. október 27-i 8352. sz. M. E. rendelet azonban erőteljesen visszafogta a folyamatot. Vagy ahogy Teleki miniszterelnök keresetlenül fogalmazott: „A megszállott területekről menekült tisztviselők szaporodása országos veszedelmet jelent. […] Ezt a súlyos terhet nem bírja tovább az ország. […] Egyenesen hazafiatlan dolog az idemenekülés azok részéről, akik nem kényszerűségből jönnek […]".[65]

Az 1921. április 22-i minisztertanácson Bánffy Miklós külügyminiszter, aki akkor „a nemzeti kisebbségek minisztériumának ideiglenes vezetésével" volt megbízva, előadta, hogy „a trianoni békeszerződés értelmében ez idő szerint a tót és rutén ajkú lakosság megszűnt a magyar szent koronához tartozni", amiért is a megszűnő kisebbségi minisztérium tót (azaz szlovák) és rutén főosztályainak „eddigi munkakörét ezután a külügyminisztérium politikai osztályai lesznek hivatva ellátni".[66] A két volt kisebbség kérdése külpolitikai kérdéssé vált a kormányzati struktúrában is.

3. CSEHSZLOVÁKIÁBAN (1919–1938/1939)

A Kárpát-medencében a vonallá zsugorodott határ, amelyet kő vagy fa határjelekkel is megjelöltek, először a 18. században jelent meg. Az osztrák–magyar kiegyezés után döntő változások történtek – az államok határegyezményeket kötöttek, bevezették a ma is alkalmazott korszerű határjeleket, és a határjelek büntetőjogi védelemben részesültek.[67] 1918–1922-ben a határok megvonása – nemcsak a békeszerződésekben, hanem demarkációs vonalak megállapítása, majd határkiigazítás formájában is – előbb az íróasztalnál, utóbb a „terepen" zajlott, ahol fakarókkal kijelölték a határt, majd a felülvizsgálat után megkezdődött a határjelekkel történő állandósítás. A magyar–csehszlovák határt főhatárkövek, mellékhatárkövek és közönséges határkövek jelölték. A Tisza nemzetközivé nyilvánított részén ideiglenes mozgó határvonalat állapítottak meg, mivel a meder állandósága nem volt biztosított.[68] Az újabb vesztes világháború sem az 1920-as (trianoni) határokat vette figyelembe. Az 1947-es párizsi béke tekintettel volt az 1920-as évek határkiigazításaira, így Magyarország 1938. január 1-jei állapot szerinti határait állította vissza – a magyar–

csehszlovák határ kivételével, amelynek egy szakasza, megváltozott határvonallal, magyar–szovjet határrá vált.[69]

Ruszka Krajna Magyarországon belüli határai soha nem kerültek kijelölésre, a mindenkori demarkációs vonalakhoz igazodtak, amelyek később tényleges államhatárokká váltak. Az olló összezáródása nagyon hamar megkezdődött. Az autonómiatörvényt 1918 decemberében hirdették ki, de 1919 januárjától már megjelent a régióban a csehszlovák és a román hadsereg is. Az ungvári *Határszéli Újság* például így készítette fel az olvasóit az eseményre: „Csehszlovákok! Lehet, hogy pár nap múlva itt lesztek. Úgy halljuk, parancsotok van reá, nem is Prágából, hanem Párisból, hogy megszálljátok városunkat."[70] A csehszlovák katonai megszállás alá került területeken azonnal hozzáláttak a csehszlovák közigazgatás bevezetéséhez, így 1919 szeptemberében, amikor az új helyzetet a saint-germaini békeszerződéssel nemzetközi-jogi értelemben véglegesítették, a régió egy jelentős részében már működő csehszlovák közigazgatást találunk.

Ungvárra 1919. január 12-én vonult be az olasz egyenruhás csehszlovák hadsereg. A főparancsnok, Amadeo Ciaffi ezredes elé a város vezetése személygépkocsit küldött, így ő fél órával hamarabb beért a városba és átvette a kulcsokat, mint hogy a gyalogosan vonuló katonaságot megbámulhatta volna az utcára tódult, kíváncsi lakosság.[71]

Beregszászba július 12-én vonattal érkeztek Jan Hostas ezredessel együtt.[72] „Hostas ezredes a vármegye és város színejava előtt azt a kijelentést tette, hogy ők nem mint hódítók jöttek ide, de meghívás folytán mint védők, hogy oltalmat nyújtsanak a lakosságnak a vörösek terrorjával szemben; sem nyelvi, sem vallási, sem nemzeti érzelmeiben senki sem lesz

megtámadva, – úgy mond Hostas – nyugodt lehet a lakosság [...] Hostas ezredes megnyugtató kijelentései után a beregszásziak még álmukban sem mertek arra gondolni, hogy ez valaha másként is történhetik."[73] A korabeli helyi magyar sajtó szerint már a románok is a vörös terrortól védtek: „Április 24-én reggel hirtelen megjelentek Munkácson és Beregszászon a bolsevikieknek Budapestről jött terrorcsapatai, egy csomó embert elfogtak, elvittek magukkal [...] De a román hadsereg már Beregszász alatt volt [...] A terroristák gyorsan megszöktek [...]."[74]

A helyi magyar sajtó a Csehszlovákiával szövetséges románok jelenlétét alkalomadtán „megszállásként", a kivonulást „felszabadulásként" emlegette.[75] A régióban egész Beregszászig nyomuló román hadsereg a várost a csehszlovák hadsereg érkezése előtti éjjel ürítette ki.[76] Kárpátalja délkeleti része maradt tartósan román kézen, ahonnan a trianoni békeszerződés aláírása és a csehszlovák–román határt pontosító, 1920. augusztus 10-i sèvres-i békeszerződés megkötése után vonultak ki végleg.[77] A csehszlovák–román–magyar hármas határt jelölő gránitoszlopokon az adott állam felé néző oldalon az adott állam címerét ábrázolták, a keleti hármashatár-pontra telepített hármashatár-kőre a trianoni békeszerződés, a csehszlovák oldalra a sèvres-i békeszerződés dátumát is kivésték.[78] A határ jelentős részét a Tisza alkotta, ám ennek következtében a közlekedési utak megszakadtak, például Beregszász felől Rahó vagy Kőrösmező felé közúton, Nagybocskó és Aknaszlatina felé vasúton csak Románián keresztül lehetett eljutni. Emiatt 1921-ben részleges területcsere történt Románia és Csehszlovákia között, de a problémát ez sem oldotta meg teljesen.[79]

3.1. JOGI KERETEK

Az 1919. január 18-án megnyíló párizsi békekonferenciára a csehszlovák kormány[80] nevében Edvard Beneš külügyminiszter és Karel Kramář miniszterelnök a ruszinok képviseletére – a scrantoni döntés alapján [81] – Gregory Zhatkovychot és Julij Gardosht, az Amerikai Ruszin Néptanács küldötteit és Anton Beszkidet, az Eperjesi Ruszin Tanács elnökét hívta meg. Mindhárman február 13-án érkeztek Párizsba, ahol Közös Bizottságot alakítottak a ruszin érdekeknek a békekonferencián való képviseletére és a csehszlovák kormánnyal való tárgyalásokra. Március 12-én a párizsi békekonferencián jóváhagyólag vették tudomásul a csehszlovák követeléseket többek között Kárpátaljára vonatkozóan. Eközben Ungváron az eperjesi, az ungvári és a huszti ruszin tanácsok létrehozták a Központi Orosz Nemzeti Tanácsot, amely május 8-án a már csehszlovák megszállás alatt levő Ungváron kimondta a Csehszlovákiához való „önkéntes" csatlakozást.

Sem a polgári közigazgatást, sem a román hadsereg kivonulásáig fennálló katonai közigazgatást a saint-germaini döntés közelebbről nem érintette. A szerződés egyszerre szentesítette a fennálló viszonyokat, és jelölte ki a régió leendő alkotmányjogi státusát.

Ausztria és az antant államai 1919. szeptember 10-én írták alá a saint-germaini békeszerződést. Ausztria – ha a német többségű cseh és morva területeket is beleszámítjuk – legalább annyit veszített Saint-Germainben, mint Magyarország Trianonban: az Osztrák Császársághoz tartozó területek és a népesség több mint háromnegyedét, a németlakta térségek egyharmadát. A szövetséges hatalmak a saint-germaini béke-

szerződés aláírásának napján Csehszlovákiával is aláírtak egy megállapodást, amely többek között az új állam kisebbségvédelmi kötelezettségeit tartalmazta.[82] Ezzel megtörtént az államfordulat – a „prevrat".

A saint-germaini csehszlovák kisebbségi szerződéssel a történeti Kárpátalja (hivatalosan: Podkarpatská Rus, kiejtés szerint: Podkarpatszka Rusz, azaz Kárpátaljai Oroszország vagy Kárpátoroszország, a magyar közbeszédben Ruszinszkó), a szláv többségű hegyvidéki régió és a monarchiabeli vasút (köznyelvi nevén: „a trianoni vasút") miatt hozzácsapott magyar többségű alföldi terület az újonnan alakult Csehszlovákia részévé vált. Természetföldrajzi szempontból Kárpátalja két nagy tájegységre osztható: a hegyvidéki rész foglalja el a terület mintegy 80%-át, a többi az államhatár menti síkvidék. A legfontosabb folyó a Tisza, amely egy szakaszon határfolyó is.

Az egyik legfontosabb szerepe a régiónak minden bizonnyal abban állt, hogy biztosítsa a magyar revizionizmus kivédésére 1920–1921-ben katonai szövetséget – a kisantantot – is létrehozó országok, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia közvetlen területi, vasúti és közúti kapcsolatát. Már a harmincas évektől komoly téma volt azonban, hogy a szovjetek egyszer majd úgyis elveszik, ami valóban bekövetkezett a második világháború végén. A Magyar Távirati Iroda egy 1938. novemberi külföldi lapszemléje egyenesen azt vizionálta, hogy „Kárpátalja egész Európa legfontosabb politikai pontja lesz".[83]

Az 1920. február 29-én elfogadott Alkotmánylevél (121. sz. törvény) 3. §-a kimondta, hogy Kárpátalja, amely „önkéntes csatlakozás alapján" az „egységes és oszthatatlan" Cseh-

szlovák Köztársaság része, a „legszélesebb körű autonómiával lesz felruházva", élén a kormányzóval, aki a ruszin országgyűlésnek (szojmnak) lesz felelős. Az alkotmányt kiegészítő, ugyancsak 1920. február 29-én kelt nyelvtörvény (122. sz. törvény) a hivatalos nyelvhasználati jogot a „nemzeti és nyelvi kisebbségekre nézve" a 20%-os határhoz kötötte (2. §). „A Kárpátoroszország számára megalakítandó tartománygyűlésnek fenntartatik, hogy a nyelvkérdést ezen területen a cseh-szlovák állam egységességével összeegyeztethető módon szabályozza. […] Amíg ezen szabályozás nem történt meg, ezen törvény alkalmazandó, azonban azon terület különleges nyelvi viszonyaira való tekintettel" (6. §).[84] A nyelvtörvény 1926. február 3-i keltezésű végrehajtási rendelete a 100. cikk 1. bekezdésében ugyanezt megismételte: „Míg Ruszinszkóra nézve a nyelvkérdést saját országgyűlése nem fogja szabályozni, rá nézve is érvényesek ezen rendelet határozatai."

A saint-germaini kisebbségi szerződést Csehszlovákia 1919. november 10-én ratifikálta, ami előtt két nappal, november 8-án megjelent az „Általános szabályzat Podkarpatszka Rusz megszervezéséről és közigazgatásáról" az akkor már regnáló párhuzamos polgári és katonai igazgatás vezetőinek aláírásával. November 10-től a polgári közigazgatás megkettőződött az Autonóm Direktórium felállításával. Ezt a kettősséget szüntette meg az Általános szabályzatot módosító, 1920. április 26-án kelt, 356. sz. kormányrendelet, amely felszámolta a polgári közigazgatási hivatalt és az Autonóm Direktóriumot, így Kárpátalja irányítása a kormányzó kezébe került. Ennek a helyzetnek a sajátossága abban rejlett, hogy 1937-ig a kormányzói jogkör nem volt jogszabályba foglalva.

Az 1930-as években épült kormányzósági palota Ungváron, 1939
Forrás: Fortepan / Sattler Katalin, képszám: 146210

Az Általános szabályzat Kárpátalja területét négy zsupára (megyére) tagolta: Ungvári, Munkácsi, Beregszászi és Máramarosi zsupa. 1921. október 15-től belügyminiszteri rendeletre a zsupák számát háromra csökkentették: Ungi, Beregi és Máramarosi. Az 1923. június 7-én kelt 113. sz. kormányrendelet szabályozta Kárpátalján a közigazgatási hatóságok működését, az augusztus 7-i 171. sz. kormányrendelet pedig a kárpátaljai települések jogviszonyát. Ungvár és Munkács rendezett tanácsú városok maradtak, Beregszászt viszont nagyközséggé fokozták le.

Az 1926. június 4-i 84. sz. kormányrendelet kimondta a három ruszinszkói zsupa összevonását, július 1-jei hatállyal Podkarpatszka Rusz „nagyzsupa" (tartomány) lett Munkács székhellyel (az addigi Ungvár helyett). A helyi igazgatási szer-

vek működését az 1926. július 2-án kelt 106. sz. kormányrendelet szabályozta. Majd 1928. július 1-jén Csehszlovákiában életbe lépett az 1927. július 14-i 25. számú közigazgatási reformtörvény, amellyel megszűnt Podkarpatszka Rusz addigi különállása. A köztársaság másik három „nemzeti" területéhez hasonlóan szervezett – „unifikált" – tartomány lett, a székhely pedig visszakerült Ungvárra. Míg azonban Csehszlovákia többi tartományában a közigazgatás kétszintű maradt – tartományi és járási hivatalokban folyt az ügyintézés –, Kárpátalján az 1927. július 15-i 103. sz. kormányrendelettel az új közigazgatási funkció, a tartományi elnök mellett továbbra is megmaradt a kormányzói pozíció. Tíz évvel később, 1937. június 26-án a prágai parlament megszavazta a kormányzói jogkört szabályozó 172. sz. törvényt, amely október 8-án lépett életbe.[85] Beneš köztársasági elnök ezt a lépést nevezte az autonómia „első fázisának".[86]

1938 őszén a Csehszlovákia feldarabolását előkészítő müncheni döntés után kialakult kényszerhelyzetben létrejött a második Cseh–Szlovák Köztársaság: Szlovákiában és Kárpátalján autonóm kormány alakult. 1938. október 9-én Jan Syrový miniszterelnök lemondatta a kárpátaljai kormányzót, és október 11-én megalakult az első kárpátaljai autonóm kormány Bródy András vezetésével. Bródyt október 26-án hazaárulás vádjával letartóztatták, Syrový Avgusztin Volosint nevezte ki a második kormány miniszterelnökének, aki a november 2-i első bécsi döntést követően székhelyét Ungvárról Husztra helyezte át.

Huszt, 1939
Forrás: Fortepan / Pálfi András, képszám: 93956

Csak hetekkel ezután, 1938. november 22-én hagyták jóvá Prágában a Podkarpatszka Rusz autonómiájáról szóló alkotmánytörvényt, melyet a törvénytárban december 16-án 328. számmal hirdettek ki. A mindössze négy paragrafusból álló alkotmánytörvény a szlovák autonómiáról szóló törvény mintájára készült. A legfontosabb tételeket az 1. § 12. cikke tartalmazta. Eszerint a „dél-kárpáti ruszinok autonóm területén" az első parlamentbe a választásokat jelen törvény kihirdetésétől számított öt hónapon belül meg kell tartani, a parlament dönt a terület nevéről és a közigazgatás nyelvéről. Volosin kormánya már decemberben megváltoztatta a terület nevét Podkarpatszka Ruszról Kárpáti Ukrajnára, és az ukránt tette hivatalos nyelvvé. A politikai pártokat betiltották, és csak az újonnan létrehozott ukrán egységpárt indulhatott a választá-

sokon. Az így megválasztott kárpátaljai parlament – szojm – 1939. március közepén, a magyar katonai beavatkozás napjaiban ült össze.

3.2. POLITIKA

A két világháború között a demokratikus berendezkedés jegyében Kárpátalján az addigi ruszin (rutén) nemzettudattal párhuzamosan a csehszlovák állam – a korábbinál lényegesen nagyobb – teret engedett az egyéb kulturális és politikai irányzatoknak. Az ukrán irányvonal is megerősödött, olyannyira, hogy a második (immár kötőjeles) Cseh–Szlovák Köztársaság időszakában az ukrán politikai erők kezébe ment át a hatalom. A cseh író, Ivan Olbracht, aki a régiót „ezüst földnek", illetve „névtelen földnek" nevezte, 1931-ben így fogalmazott: „Kárpátalján harc folyik. Célja – a ruszin népet nemzetté tömöríteni, és nevet adni neki. […] Aki a turistáknál csak kicsit is alaposabban vizsgálódva végigjárta Kárpátalját, az nem kételkedhet az ukrán győzelemben […] Miért kell az ukrán nyelvnek győznie? Néhány nagyon komoly okból. Először is azért, mert a nép nagyon rosszul érti vagy egyáltalán nem érti az oroszt, viszont az ukrán közel áll az itteni nyelvjárásokhoz. Továbbá azért, mert az ukrán mozgalom vezetői harciasak, találékonyak, és minthogy részben Lengyelországból menekültek ide, […] politikai képzettségre tettek szert." S mert ezt az irányzatot támogatja az ifjúság meg a nagyobb politikai pártok.[87]

A ruszin érzelmű Bródyt magyar kapcsolatai miatt távolították el miniszterelnöki pozíciójából, az ukrán politi-

kai meggyőződésű Volosin pedig német „ajánlásra" lett az utóda. Ezzel kapcsolatban Prága abban bízott, hogy elnyeri Németország támogatását a közelgő döntőbíráskodásban a cseh-szlovák–magyar határt illetően.[88] A Volosin-kormány tartott attól, hogy Magyarország nem elégszik meg az első bécsi döntés során elért területszerzéssel, s a további revízióval szembeni védekezéshez Németországban látta a szövetségest – ahogy Magyarország is Kárpátalja megszerzésében.

A revíziós fenyegetésre hivatkozással Volosin autoriter kormányzást vezetett be. Betiltotta az összes politikai párt működését, majd 1939 januárjában megalakult az egyetlen legálisnak elismert párt, az Ukrán Nemzeti Egyesület. 1938. november 20-án – két nappal azelőtt, hogy a prágai parlament elfogadta az autonómiatörvényt – rendeletet adott ki a Rahó melletti Dumen-havasban egy fogolytábor felállításáról, melyet még az ukrán szakirodalom mértékadó része is koncentrációs tábornak nevez. Ide azokat zárták, akik „politikailag megbízhatatlanok, […] megzavarták a rendet és a nyugalmat, például azzal, hogy indokolatlanul árat emeltek, rejtegetik a napi szükségleti eszközöket, bármilyen módon bujtogatnak és szabotálnak".[89] Az autoriter berendezkedés ellenére a kormány nem tudta maradéktalanul ellenőrizni a helyzetet, konfliktusos volt a viszonya a magyar beavatkozásig jelen levő „cseh" hatalommal, nemkülönben saját paramilitáris katonai erejével, a Kárpáti Sziccsel (Szics Gárdával) is. Ezt az időszakot Ukrajna függetlenné válása (1991) óta egyfajta nemzeti-hazafias nimbusz veszi körül. Minthogy 1939. március 15-én a huszti szojm kikiáltotta Kárpáti Ukrajna függetlenségét, azt a mai ukrán államiság egyik előképének tekintik hasonlóan az említett, 1919. évi Hucul Köztársaság-

hoz. A két politikai alakulat egyébként több közös szereplőt is fel tud mutatni, a függetlenségi törekvéseket részben ugyanazok a csoportok, személyek képviselték.

A bekövetkezett változások – kisebbségi helyzet, közigazgatási változások, az oktatásügy átalakítása, a földreform stb. – mind olyan kérdések voltak, amelyek alapvetően meghatározták a Csehszlovák Köztársaságban létrejövő és tevékenykedő politikai pártok programját és cselekvését.[90] A kétkamarás parlamentbe való első, 1920-as választásokból Kárpátalja kimaradt, mivel akkor még a román hadsereg az állam területén tartózkodott, így itt 1924-ben tartottak pótválasztásokat. Az ország területét választókerületekre osztották, minden tartomány több képviselőházi és szenátusi választói kerületre oszlott. Ez alól Kárpátalja kivétel volt, mindkét esetben egyetlen kerületet alkotott.[91]

A listás választási rendszerben a magyar pártok egyszer sem indultak önállóan, hanem összefogtak más pártokkal. Az 1920-as évek első felében még léteztek önálló kárpátaljai magyar pártok, amelyek később megszűntek, illetve beolvadtak az országos Magyar Nemzeti Pártba (MNP) és az Országos Keresztényszocialista Pártba (OKP). A két nagy polgári párt nem sérelmi politizálást folytatott, mert nem voltak korlátozva a lehetőségei, éltek a parlamentarizmus eszközeivel, és aktív ellenzéki politikát folytattak a választói akarat által kifejezett mértékben.[92] Kárpátaljáról 1924-ben és 1925-ben a képviselői, illetve a szenátori helyet Korláth Endre és Egry Ferenc, 1929-ben és 1935-ben Korláth Endre és Hokky Károly nyerte el.

Az MNP és az OKP 1936-ban egybeolvadt Egyesült Magyar Párt (RMP) néven. Hokky Károly ekkor kijelentette: „A kár-

pátaljai országos magyar pártszövetség részéről ünnepélyesen jelentem be csatlakozásunkat [...] annak biztosítottsága mellett, hogy Kárpátalja eddig elismert és gyakorolt belső adminisztratív és szervezeti autonóm önállóságát továbbra is az egységes keretben minden vonatkozásban fenntartja."[93]

Az egy pártba tömörülés Budapest elvárása volt, amely folyamatos anyagi támogatásban részesítette a csehszlovákiai magyar pártokat, Kárpátalján külön tételt képeztek a ruszin autonomista pártok. A finanszírozás nyomásgyakorlási potenciált is jelentett.[94] A magyar kormány a kárpátaljai tartományi autonómia ügyét fontosnak tartotta – részben az ott élő magyarok miatt, részben pedig azért, mert a területi önigazgatástól azt várta, hogy az idővel lehetőséget teremthet Kárpátalja Magyarországhoz való önkéntes visszacsatlakozására.[95] Az EMP az 1938. novemberi visszacsatolás után Felvidéki Magyar Párttá alakult, majd 1940-ben beolvadt a kormányzó Magyar Élet Pártjába.

A vizsgált időszakban több pártnak is volt nemzetiségi tagozata, de csupán egyetlen internacionalista párt volt – Csehszlovákia Kommunista Pártja, amely világgazdasági válság kirobbanása utáni 1929-es választások kivételével Kárpátalján minden parlamenti megmérettetést tekintélyes fölénnyel nyert meg. A kommunisták is juttattak a törvényhozásba magyarokat Gáti József és Török Pál képviselők, illetve Csehy Endre szenátor személyében. A kommunista képviselők elsősorban szociális kérdésekkel foglalkoztak, illetve szorgalmazták a nemzetközi szerződésben lefektetett autonómiát, a parlamenti beszédekben is kétségbe vonták, hogy Kárpátalja önként csatlakozott volna Csehszlovákiához. Rajtuk kívül a Csehszlovák Szociáldemokrata Pártnak volt még magyar sze-

nátora Kárpátaljáról – Balla József. Ő úgy gondolta, Kárpátalja gazdasági és kulturális téren nem tud felzárkózni a többi országrészhez, de az autonómia megadásának történelmi feladata lenne, hogy a fejlődést elősegítse. A magyar nemzetiségű képviselők nem lépték át a pártjaik közötti választóvonalat, közöttük a törvényhozásban még taktikai együttműködés sem alakult ki.[96]

A Csehszlovák Köztársaság a Monarchia idejéből nagybirtokokra alapozott mezőgazdaságot örökölt. Kárpátalja területén a legnagyobb birtokosok a Schönbornok és a Lónyaiak voltak. Ezt a rendszert volt hivatott megváltoztatni a csehszlovák földreform.

A földreform egyik lényeges eleme volt az ún. kolonizáció – a többségi lakosság képviselőinek letelepítése a kisebbség, adott esetben a magyarok által lakott területeken. A kolonisták három csoportba sorolhatók: az országban élő, önként jelentkező csehek, szlovákok, morvák, ruszinok; repatriáns (külföldről hazatelepedő) szlovákok és csehek; valamint a legionáriusok. A legionáriusok az első világháború idején az antant kötelékében harcoló cseh–szlovák katonai egységek tagjai voltak. Ilyen egységek Franciaországban, Olaszországban és Oroszországban szerveződtek. Az olaszországi és a franciaországi légiók hazatértük után jelentős szerepet játszottak az észak- és északkelet-magyarországi vármegyék katonai megszállásában. A legionárius telepeket tudatosan az államhatárok közelében, illetve a fontosabb vasúti csomópontok mellett hozták létre, abból a megfontolásból kiindulva, hogy egyrészt hozzájáruljanak a határzóna védelméhez, másrészt a telepes falvak a kisantant államok vasúti összeköttetését is védhették.

Kárpátalján állami és magántelepítések is zajlottak. Állami telepítésekkel 12 kolóniát hoztak létre cseh, morva, ruszin és elenyésző számban szlovák telepesekkel. A magántelepítések során a földbirtokos adott telket a telepesnek. A telepeseknek az állam különféle hitellehetőségeket nyújtott, illetve különböző adókedvezményekben részesültek (például elengedték a házadót azoknak, akik új lakóépületet építettek, és hat évre mentesültek a földadó befizetése alól stb.). Az 1930-as évek elején, a telepítések befejezésekor Kárpátalján mintegy 15 kolónia létezett, cseh legionárius és ruszin telepesfalvak.

Az egész Csehszlovákia legnagyobb legionárius telepe volt a bátyui vasúti csomópont melletti Szvoboda.[97] Az első bécsi döntés után a cseh telepesek elhagyták a vidéket, házaikat és telkeiket nagyobbrészt az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) kapta meg és osztotta szét.[98] „Bátyu a szláv terjeszkedés egyik céltáblája lett. Légvonalban alig öt kilométerre húzódott itt a trianoni határ. A szláv etnikumot mindenáron le akarták tolni eddig a határig. Hatalmas telepkomplexum létesült. Nagyrészt cseh és morva telepesek kerültek ide. Fejlett belterjes gazdálkodás indult a cseh telepeken, amelynek gazdasági és kulturális fejlesztéséért mindent elkövettek a csehek. Érdekes volt ebből a szempontból, hogy az így keletkezett Szvoboda cseh települést úgy akarták kivonni még a közvetve is megnyilatkozó magyar befolyás alól, hogy a szláv többségű munkácsi járáshoz csatolták, míg a vele csaknem egybeépült Bátyu a beregszászi járáshoz tartozott. […] A fejlődést keresztülhúzta a bécsi döntés. A cseh telepesházak ismét benépesültek. Az ország minden részéből kerültek bele vitézek […].”[99]

3.3. ISKOLA ÉS EGYHÁZ

Az 1918-ban létrejövő új állam, a Csehszlovák Köztársaság egy ideig megőrizte a korábbi iskolarendszert: a cseh országrészekben az osztrák, Szlovenszkóban és Kárpátalján a magyar iskolaügyi törvények és rendelkezések maradtak életben. Kárpátalján az oktatásügyi tárca helyi igazgatási intézménye 1922-től az Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztérium Ungvári Referátusa lett. 1928-ban rendeletileg tiltották meg az 1928. október 1-je után Magyarországon szerzett diplomák nosztrifikálását. Ennek az volt a következménye, hogy egyre kevesebben mentek Magyarországra tanulni, illetve onnan egyre kevesebben tértek vissza a diploma megszerzése után.

Az 1919. augusztus 26-án kelt 495. sz. kormányrendelet szolgálati eskü letételére kötelezte a pedagógusokat. Az 1920. február 12-én elfogadott 103. sz. törvény enyhített a megfogalmazáson, és szolgálati fogadalom letételére kötelezte mindazokat, akik meg akarták őrizni állásukat. Az 1922. július 13-án kelt 226/1922. sz. ún. kis iskolatörvény többek között kimondta a nyolcéves általános tankötelezettséget, a volt magyar területeken addig hatosztályos elemi népiskolák nyolc évfolyamossá bővítését, illetve megfogalmazta, hogy a nemzeti kisebbségek iskoláiban a „csehszlovák" nyelv oktatása is kötelezővé tehető. Az 1923. június 8-án elfogadott 137. sz. törvény bevezette az államnyelv kötelező oktatását minden tanintézetben.

A nyelvi jogokat az alkotmánylevél 129. § alapján a 122. sz. nyelvtörvény szabályozta: a köztársaság állami és hivatalos nyelve a „cseh-szlovák" nyelv (1. §), a csehszlovák nyelvnek a cseh területeken a cseh, a szlovák területeken a szlovák vál-

zatát használják (4. §). Eszerint a csehszlovák nyelv elvileg az egymással egyenrangú cseh és szlovák nyelvből állt. Ebből logikusan következett volna, hogy Kárpátalján a közigazgatásban és az oktatásban a szlovák nyelv jelenik meg, minthogy az nyelvi szempontból jóval közelebb áll a ruszinhoz, mint a cseh. Ám Kárpátalján a hivatalos nyelv a cseh nyelvet jelentette.[100]

Az állami iskola csak ott maradhatott magyar tannyelvű, ahol népszámlálási adatok alapján a magyarok aránya elérte a 20%-ot. A csehszlovák időszakban Beregszászban, Munkácson és Ungváron voltak magyar osztályok a polgári iskolákban.[101] A középiskolák közül a beregszászi reálgimnázium volt az egyetlen, amelyben magyar párhuzamos osztályok működtek.[102] A zsidóságnak a magyarságról való általános leválasztásának részeként Munkácson például tanügyi rendelet tiltotta a zsidó diákoknak a magyar tannyelvű, római katolikus elemi látogatását. Az új állam jelentős eredményeket a beiskolázottság arányának növelésében ért el.[103]

Az állami iskolák mellett az egyházak is működtettek iskolákat szűkülő lehetőségek között. „Nem közömbös dolog tehát, hogy ezek a védővárak miképpen legyenek szellemi téren fölfegyverezve, valamint, hogy kik és milyenek legyenek a vezérei. Mert amilyen a lelkész: olyan a templom; amilyen a tanító: olyan az iskola […] Hogy melyiknek kell a két vár közül jobb vezér? Erre csak ez lehet a felelet: mindkettőnek egyforma."[104] „Kárpátaljának mint közigazgatási egységnek és autonóm területnek is, ki kell domborítania önállóságát nemcsak közigazgatási és kulturális, de egyházi téren is."[105]

Csehszlovákiához a Tiszántúli Református Egyházkerület beregi és máramarosi egyházmegyéinek, valamint a Tiszáninneni Református Egyházkerület ungi egyházmegyéi-

nek egyházközségei kerültek.[106] Szlovenszkóban két református egyházkerület jött létre, a dunáninneni és a tiszáninneni, az utóbbi egy ideig Kárpátalját is képviselte. A presbiterek véleményének megkérdezése után az egyházmegyék az önállóság mellett döntöttek. 1922. október 31-én Beregszászban mondták ki a Kárpátaljai Református Egyházkerület megalakítását.[107] 1923. április 17-én annak első püspökévé Bertók Béla munkácsi lelkészt, beregi esperest választották meg, akit június 7-én a munkácsi református templomban iktattak be. 1925. december 16-án a háború óta először került sor Kárpátalján „református papavatásra", a helyszín ezúttal is a munkácsi református templom volt.[108]

Noha a kormányzat is elvárta a Kárpátalja közigazgatási határaihoz igazodó egyházkerület megszervezését, a Kárpátaljai Református Egyházkerületet csak 1932-ben ismerte el. 1929-ig az állam semmilyen pénzügyi támogatásban nem részesítette az egyházat, az egyházszervezet működtetésének költségei teljes mértékben az egyházközségeket terhelték. Kárpátalján a belmissziós munka volt a legsikeresebb.[109]

1939. március 1-jén Budapesten a Magyarországi Református Egyház zsinata elfogadta a Magyarországhoz visszacsatolt területeken levő református egyházi önkormányzati testületnek a magyarországi református egyház többi részével való egyesülése végrehajtásáról szóló, 1938. évi II. tc.-t.[110] Ezzel a Kárpátaljai Református Egyházkerület megszűnt, a régió a magyar fennhatóság alatt ismét a Tiszántúli Egyházkerületbe tagolódott be.

A Csehszlovákiához került Kárpátalja továbbra is a Szatmári Római Katolikus Egyházmegyéhez tartozott, Boromisza

Tibor szatmári püspök szinte akadálytalanul tudta irányítani a területet, majd 1923-ban Tahy Ábrahám ungvári római katolikus plébánost püspöki helynökké nevezte ki. A Szentszék Romániával 1929-ben megkötött konkordátuma alapján megszűnt a szatmári egyházmegye joghatósága a kárpátaljai részek felett. 1930-ban a Szentszék létrehozta az Ungvári Apostoli Kormányzóságot. Az önálló püspöki adminisztratúra élére apostoli kormányzóvá Tahy Ábrahámot nevezte ki, mely tisztséget halála után, 1935 februárjától Szvoboda Ferenc pápai kamarás töltötte be.

Az első bécsi döntést követően a Szentszék az újra Magyarországhoz került plébániákat előbb a Mérki Apostoli Kormányzósággal egyesítette, majd az 1939. márciusi területvisszacsatolás után megszüntette mind a mérki, mind az ungvári kormányzóságot, és létrehozta a (szatmári egyházmegye magyarországi és felvidéki részeit felügyelő) Szatmári Apostoli Kormányzóságot a kassai püspök joghatósága alatt. A második bécsi döntést követően, miután a szatmári egyházmegye immár teljes egészében visszakerült Magyarországhoz, helyreállt a szatmári egyházmegye Márton Áron gyulafehérvári püspök, apostoli kormányzó joghatósága alatt, 1942-ben pedig Scheffler János vette át az egyházmegye irányítását.[111]

A római katolikus egyház a katolikus Akció mozgalom és a Katolikus Karitász keretében pasztorációval, oktatással, lapkiadással foglalkozott, valamint szociális tevékenységet folytató egyesületeket és katolikus kultúrházat működtetett.[112]

A keleti rítusú görögkatolikus egyház évszázadokon keresztül volt a ruszin lakosság legfontosabb felekezeti szervezete, mely a pravoszlávia és a nyugati kereszténység kö-

zött egyfajta kulturális átmenetet és határt képezett. Hosszú időn keresztül az egyházmegye papsága és tanítói jelentették a szűk ruszin értelmiséget, akik hozzájárultak a népi kultúra és az anyanyelv megőrzéséhez.[113] A vallás és etnikum összefüggése a 18–19. század fordulóján még általános érvényűnek tekinthető. A nyelvcsere folyamata a 19. század elején vette kezdetét. Az 1910-es népszámlálás idejére a ruszin és a görögkatolikus népesség száma eltávolodott egymástól, „kialakult" a görögkatolikus magyarság, Északkelet-Magyarországon a magyar lakosság körében leginkább elterjedt református vallás követői arányának stagnálása vagy csökkenése mellett.[114]

A Csehszlovákiához került görögkatolikus egyházmegyék helyzete jelentősen megváltozott. A köztársaság egyházpolitikai vezetésének a Munkácsi Egyházmegyével volt élesebb a viszonya. Papp Antalt, aki az államfordulat idején aktív tevékenységet fejtett ki egyházmegyéjének magyar fennhatóság alatt tartása érdekében, 1924-ben kiutasították az országból. Az eperjesi és a munkácsi egyházmegyék Magyarországon maradt egyházközségei számára a Szentszék 1924-ben létrehozta a Miskolci Apostoli Exarchátust, ennek lett első főpásztora Papp Antal érsek. Munkácson utóda 1924-től haláláig Gebé Péter, majd 1932-től Sztojka Sándor volt. 1937-ben a csehszlovák kormány és a Vatikán közötti megállapodás értelmében a munkácsi és az eperjesi egyházmegyék kikerültek az esztergomi püspök joghatósága alól, ahová 1918 szeptembere óta tartoztak, és ideiglenes jelleggel az Apostoli Szentszéknek lettek alárendelve.[115] A Szentszék 1939. július 19-én adta ki a *Dioecesium fines* kezdetű bullát, amely rögzítette az

1938–1939-es határváltozásokat, és újra Esztergom joghatósága alá helyezte a munkácsi püspökséget.

A csehszlovák hatalom a monarchiabeli magyar törekvésekkel szemben nem akadályozta a skizmatikus mozgalmat, aminek következtében a két világháború között a csehszlovákiai görögkatolikus egyház jelentősen veszített pozícióiból, a pravoszláv pedig megerősödött. A pravoszláv egyház működését bizonyos megfontolásokból az 1938–1939-ben visszatérő magyar hatalom sem korlátozta.[116]

3.4. KULTÚRA

A két világháború közötti időszakban könnyen lehetett lapot indítani, a sajtószabadságot biztosította az alkotmány, noha időről időre előfordult, hogy cenzori beavatkozások miatt egyes cikkek vagy azok részletei helyett a lapok méretes fehér foltokkal jelentek meg, egyes lapszámokat elkoboztak, vagy újságokat bizonyos időre betiltottak. Csehszlovákiában mintegy 600 különféle magyar lap jelent meg hosszabb-rövidebb ideig, ebből körülbelül 70 Kárpátalján. Az országban kiadott több mint kétezer magyar nyelvű könyvnek is csak töredéke esett Kárpátaljára, zömmel szépirodalmi művek. A magyar könyvkiadás szempontjából a legjelentősebb a református egyház tulajdonában levő Kálvin Nyomda volt.

Kárpátalja vitathatatlanul Csehszlovákia legszegényebb tartománya volt. Szegényország, miként Balogh Edgár Kárpátalja magyar településeiről készített szociográfiai leírásának (*Tíz nap Szegényországban,* 1930–1931) és Fábry Zoltán két

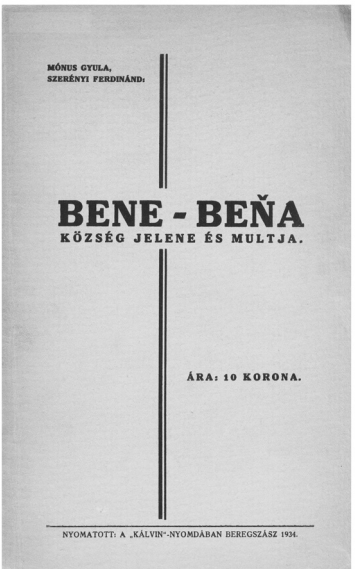

Mónus Gyula és Szerényi Ferdinánd 1934-es szociográfiájának címoldala

német útitársával tett látogatásáról készült riportjának (*Az éhség legendája,* 1932) címe sugallta. A szociográfia műfajának igazi remekét alkotta meg Mónus Gyula és Szerényi Ferdinánd (*Bene – Beňa község jelene és multja,* 1934).

Balogh és Fábry a végtelen szegénységet ecsetelték, amivel a magyar olvasó számára sok újat nem mondtak, a cseh írók – mint Karel Čapek vagy Ivan Olbracht – viszont felfedezőként hívták fel olvasóik figyelmét az ismeretlen tájra. Különösen Olbracht foglalkozott behatóan a vidékkel, szépirodalmi alkotásokban és esszékben rögzítette sokszor cseppet sem

hízelgő személyes tapasztalatait az ott élőkről. Olbracht műveiből legalább 15 film készült, melyek közül több kárpátaljai témát dolgozott fel. A kommunista múlt Olbrachtot nem tudta elhalványítani – nem mintha el kellett volna –, a mai Magyarországon Karel Čapek, Jaroslav Hašek és Bohumil Hrabal mellett a legnépszerűbb cseh írónak számít. Bestseller a kárpátaljai olvasók számára is.[117] 1931-ben felállított diagnózisa máig nem veszített érvényéből: „A harc itt elsősorban a nyelvért, a kultúráért, az országrész nevéért folyik. És a politikai és szociális elemek minden lehetséges fajtája rendezetlenül vegyül el benne."[118]

„Ha a kárpátaljai magyar irodalomnak nincs is szigorúan elkülöníthető hagyománya, mégis egy helyi színekben gazdag, egyetemes magyar kultúra örököse, ezredévre terjedő történelmi és sok száz éves irodalmi értékek továbbvivője."[119] A „stószi remete", Fábry Zoltán volt az, aki leginkább szorgalmazta egy olyan prózai mű megírását, amely a kisebbségi magyar társadalom átalakulását bemutatná. A kritikák megoszlanak ugyan azzal kapcsolatban, hogy az ezt célzó alkotások megütötték-e a nemzetiségi regény szintjét, mindenesetre Kárpátaljának is íródott ilyen műve. Tamás Mihály *Két part között fut a víz* című regénye 1936-ban jelent meg először könyv formájában. A regény konkrét történelmi eseményekre való utalásokkal az 1918–1921 közötti időszakot mutatja be. A két part – Budapest és Beregszász, a főhős Bodák Iván szlávsága és magyarsága, a passzív ellenállás vagy az új hatalom rendelkezéseibe való beletörődés.[120] „Hát Beregszászba útlevél kell? […] Túl a falun, ahol az országút egy lankás domboldalon ereszkedett le, a kis kőhídon túl, ott kezdődött a másik ország. Nem volt ott annak semmi nyoma, a föld ar-

rébb sem volt barnább, az erdő is éppúgy sárgult odaát, mint itt, és a varjúnak sem állt senki útjában, amikor a híd felett repült."[121]

A történelmi Bereg, Ugocsa, Ung és Máramaros vármegyék templomainak harangjai az 1793-ban alapított kisgejőci műhelyben készültek, melynek tulajdonosa a harangöntő László-dinasztia volt, a 20. század elejétől pedig a hozzájuk rokoni szálakkal kötődő Egry Ferenc.[122] Egry különleges egyéniség volt. Sohasem hagyott fel a harangöntéssel, emellett kisgazda politikus volt, a Magyar Nemzeti Párt szenátora a prágai szenátusban 1924 és 1935 között. Harangjai a köztársaság egész területére eljutottak, Magyarországról is számos rendelést kapott, egyebek közt „a budavári Mátyás-templom s a pápai r. kath. templom harangjainak átszerelését".[123] Keresetéből adományozott pártcélokra, kultúraszolgálatra, és az is megesett, hogy a harangot ingyen adta valamely kárpátaljai egyházközségnek felekezeti megkülönböztetés nélkül.[124]

Noha Beregszászt közigazgatási szempontból községgé fokozták le, a helyi magyar közösség életében betöltött szerepe éppen ebben az időszakban értékelődött fel, s vált a magyar társadalmi, kulturális és politikai szervezetek egyik központjává. A két világháború között honosodott meg az a közkeletű állítás, miszerint Beregszász Kárpátalja legmagyarabb városa.[125] 1923-tól kezdődően minden év elején Beregszászban Országos Magyar Bált rendeztek, ami „a kárpátaljai magyarság legnagyobb és legjelentősebb társas összejövetele"[126] lett, ahová jöttek „Beregszászból és egész Kárpátaljára kiterjedő távolságokról".[127] A hagyományt az Országos Magyar Kisgazda-, Földműves és Kisiparos Párt kárpátaljai tagozata indította el, amit továbbvitt a Magyar Nemzeti Párt.

Beregszász, 1940
Forrás: Fortepan, képszám: 76058

„Ez a táncmulatság nemcsak a magyar fiatalságnak szórakozása, de egyúttal tüntető felvonulása is ez a kárpátaljai magyarságnak. Találkozója a jó magyaroknak; megmutatása annak, hogy még ebben az ezer gondtól, bajtól terhes világban is tud mulatni a magyar, bizonyságot tevén ezzel az élni akarásáról és élni tudásáról."[128] Az utolsó bálra 1937-ben került sor, majd még 1939-ben és 1940-ben Tiszaháti Magyar Bál volt a városban.[129]

3.5. AUTONÓMIA

Zavaros és tisztázatlan fogalom, tragikus álarcot visel, amely mögött hatalmi igények rejlenek – némelyek ilyeneket gondoltak a századelőn az autonómiáról,[130] amit elvárt kívánalomként beleírtak a versailles-i békerendszer egyes szerződéseibe. Megoldásra várt az a helyzet, hogy a soknemzetiségű nagy birodalmak helyén létrejövő kis(ebb) nemzetállamok etnikai összetétele valójában nem volt homogén. Az első Csehszlovák Köztársaság (1918. október 28-i) függetlenségi nyilatkozatába bekerült: „a felszabadítóink, Masaryk és Wilson".[131] Woodrow Wilson amerikai elnök 1918-ban közzétett 14 pontja nyitotta meg az elvi utat a nemzetállamok kialakulása felé, a gyakorlat megmutatása nélkül. Wilson, hazatérve Párizsból, a következőket mondta a feleségének: „Nos, ez elvégezve, és mivel senki sem elégedett, így abban bízom, hogy igazságos békét kötöttünk."[132]

A nemzetiségi autonómiának többféle formája lehet. Amit Csehszlovákia magára nézve vállalt Kárpátaljára vonatkozóan a kisebbségvédelmi szerződésben és belső jogszabályaiban: területi autonómia, tekintettel a régió többségi ruszin lakosságára. Az 1919. szeptember 10-i, saint-germaini kisebbségvédelmi szerződés szerint: „Cseh–Szlovákia kötelezi magát arra, hogy a ruténeknek a Kárpátoktól délre fekvő területét a Szövetséges és Társult Főhatalmak által megállapított határok között, a Cseh–Szlovák Állam kebelében autonóm egység alakjában oly szervezettel látja el, amely Cseh–Szlovákia egységével összeegyeztethető legszélesebb körű autonómiával rendelkezik." (II. fejezet 10. cikk). Ez mindjárt bekerült a Kárpátalja igazgatását lefektető Általános szabályzatba

a következő formában: „Csehszlovákia kötelezi magát létrehozni a Kárpátaljai Ruszin Területet a szövetséges és résztvevő nagyhatalmak által megjelölt határokon belül mint autonóm egységet a csehszlovák államban és felruházni azt a csehszlovák állam egységével megegyező legmesszebbmenő önkormányzattal", az Alkotmánylevél 3. §-a szerint pedig Kárpátalja, amely „önkéntes csatlakozás alapján" az „egységes és oszthatatlan" Csehszlovák Köztársaság része, a „legszélesebb körű autonómiával lesz felruházva".

A kisebbségvédelmi szerződés nem szabott határidőt az autonómia bevezetésére.[133] Beneš úgy vélte: „Kárpáto Russia kérdése adminisztratív és civilizáció kérdése. […] az autonóm területünkön nem volt intelligencia és így a magunk erejével kellett e munkát végeznünk. […] Természetes, csak fokozatosan építhetjük ki e tartomány autonómiáját […] az autonómia kiépítésének nincsenek elvi, csupán technikai akadályai".[134]

A belső határokkal Prága a szlovákoknak kedvezett, Kárpátalján pedig igazán senki sem volt vele elégedett. A ruszin autonomisták Poprádig szerették volna kitolni a határokat. „Az ideiglenes határt a ruszin nép részvétele nélkül az Ung folyóban állapították meg, minek következtében a ruszin népet két részre szakították szét, s az egyikben elválasztották Ruszinszkótól és hozzácsatolták Szlovenszkóhoz." Szükséges, hogy „Ung megyének déli és nyugati része, valamint Zemplén megye is közigazgatási tekintetben még a szojm összehívása előtt Ruszinszkóhoz csatoltassék".[135] A kárpátaljai magyar politikusok pedig sérelmezték, hogy a Szobránci, valamint a Nagykaposi járások Szlovákiához kerültek. A Szlovákia és Kárpátalja közötti közigazgatási határt egyébként a csehszlovák időszakban nem határozták meg pontosan.[136]

Az első kormányzó, a kárpátaljai születésű, de már kisgyermekkorától az Egyesült Államokban élő Zhatkovych azzal a céllal tért haza szülőföldjére, hogy valóra váltsa a nagy ígéretet, az autonómiát. Ám már 1921. március 17-én, kiábrándultan és csalódottan, olyan keretek között, amely általánosan elfogadottá vált az 1920–1930-as években Kárpátalján a politikusok körében, teaestélyen jelentette be: „Midőn elfogadtam az autonóm Direktórium elnökségét és a kormányzóságot, tettem azt azon erős őszinte meggyőződésből, hogy ezáltal e megbízás, cél és eszmény előmozdítva lesznek. A nagy hivatalok azonban nagy kötelezettséggel járnak, amelyek akadályul szolgálnak azon cél és eszménynek, melynek fejlődését feladatomnak tűztem. […] beadtam a köztársasági elnök úrnak a Podkarpatszka Rusz kormányzói állásáról való lemondásomat."[137] Zhatkovych távozása után közel két és féléves időszak következett, amikor nem neveztek ki új kormányzót, Peter Ehrenfeld alkormányzói minőségben intézte az ügyeket.

Az autonomista mozgalomnak Beneš kárpátaljai látogatása adott újabb lendületet 1921. december végén. A rövid ideig miniszterelnöki pozícióba került Beneš ungvári beszédében igyekezett megnyugtatni az elégedetlenkedőket: „Én autonomista vagyok. Felfogásom s az önök felfogása között csupán tempóbeli különbség van. Mert én fokozatosan kívánom az autonómiát kiépíteni."[138] Újévi prágai beszédében T. G. Masaryk köztársasági elnök pedig így fogalmazott: „A kárpátaljai polgárságot rá kell nevelni a közigazgatásra és ki kell művelni."[139]

A terület közigazgatásának átszervezésével összefüggő kérdéseket 1922 januárjában minisztertanácsi ülésen vitat-

ták meg. A csehszlovák kormány több mint három évvel a háború vége után megszüntette a területen a katonai közigazgatást, s napirendre tűzte a községi és parlamenti, valamint a szojmba történő választások kiírásának kérdését. Márciusban Prágában tárgyaltak a kárpátaljai politikai pártok a tartományt érintő kormányprogramról. Ez volt az első és utolsó alkalom, hogy a régiót érintő kérdésben a pártok széles körben összefogtak. Az elfogadott közös nyilatkozat kimondta, hogy a kormány törvénytelenül jár el, amikor Kárpátalja ügyében a szojm (a helyi parlament) összehívása nélkül akar dönteni.[140] 1923. november 18-án Antonín Švehla miniszterelnök kinevezte a kormányzót, Anton Beszkidet. Az alkormányzó a cseh Antonín Rozsypal miniszteri tanácsos lett.

Az évtized közepén született meg Árky Ákosnak, az Őslakosok Autonóm Pártjának és a Ruszinszkói Magyar Pártszövetség elnökének autonómiatervezete, amelyhez a mintát „a Horvát–Szlavón–Dalmát autonómia történelmi alakja" adta.[141] Árkynak azonban ez egyfajta politikai búcsúja volt. A kudarcot így foglalta össze: „A feladatot mint katona precízen kijelöltem, a stratégiai megoldáshoz azonban mint politikus tájékozatlannak bizonyultam. […] Nem tudtam, hogy mindez a törekvés a legkülönbözőbb világszemléleti eszmék bűvködébe van beburkolva s hogy az érvényesülést keresőkre nézve e bűvködök – az ukrajinizmus, a kommunizmus, a cionizmus, a szocializmus, a kis- és nagyorosz irányzat s mindezek szolgálója a sajtószabadosság, éppen olyan megváltást hozható eszmék hirdetőik részére, mint nekem, az álmodozónak, az őslakosság egyesítésének gondolata."[142]

A közvélemény élénken reagált az 1920. évi nyelvtörvény végrehajtási rendeletének 1926. február 3-i megjelenésére.

A kárpátaljai pártok értelmezése szerint a rendelet kisebbségi nyelvnek deklarálta a ruszint, holott annak az államnyelvvel egyenrangúnak kellene lennie. A ruszin pártok Huszton tartott közös gyűlésén egységesen követelték Kárpátalja határainak a Poprád folyóig való kiterjesztését. A kárpátaljai magyar ellenzéki pártok is csatlakoztak a ruszinok autonomista mozgalmához.[143]

Közben megszületett az Autonóm Földműves Szövetség autonómiatervezete Földesi Gyula alelnök, nyomdatulajdonos megfogalmazásában. A tervezet a beligazgatás, a nyelv, a vallás és a közoktatásügy területén kívánta megvalósítani a törvényhozási és a végrehajtási autonómiát. „A kárpátaljai oroszok vitán kívül Kőrösmezőtől a Tátráig, a Fehér-Tiszától a Poprád folyóig laknak. Tehát ezen határok között elterülő földnek önkormányzatra van joga. Miután azonban ezen területen egyéb nemzetek is, zipserek, keleti szlovákok és magyarok is laknak, mi ezen föld részére területi, politikai autonómiát követelünk, mely megilletné az összes itt élő nemzeteket, nem csak az oroszokat."[144]

A 1928. július 1-jén életbe lépett reformtörvény „unifikálta" Kárpátalja közigazgatását, valójában bevezette a többi tartományban már meghonosított rendszert, de emellett meghagyta a kormányzó formális pozícióját is. Az Országos Hivatal elnökét 1928. augusztus 1-jével nevezték ki Antonín Rozsypal addigi alkormányzó személyében, aki 1937. január 1-jei nyugdíjazásáig maradt állásában. Ezután a tisztséget nem töltötték be ismét az autonómia oly sokszor emlegetett „közelgő bevezetése" miatt. Az elnöki teendőket ettől kezdve Jaroslav Meznik addigi országos alelnök látta el az új fordulatig.

1933. június 15-én meghalt Anton Beszkid, Kárpátalja kormányzója, s ezzel újra kormányzóválság állt be. Eduard Beneš külügyminiszter kárpátaljai útja alkalmával 1934. május 3-án Ungváron tartott beszédében kijelentette: „az autonómia ügye súlyos pénzügyi kérdést jelent", „Podkarpatszka Rusz először a republikáé és aztán az idevaló népé".[145]

1935 februárjában Konstantin Hrabár személyében kinevezték Kárpátalja harmadik kormányzóját. Év végén Beneš, röviddel köztársasági elnökké választása után, a helyi sajtó képviselői előtt bejelentette: küszöbön áll az autonómia életbe léptetése, az előkészítő munka megindul; „nagy részben Kárpátalja őslakossága pártjainak felfogásától, magatartásától függ, hogy milyen lesz az autonómia alapja, s hogy mire és miként fog felépülni [...] ennek érdekében a különböző pártok közti ellentéteknek a lehetőség szerint kisebbedniük kell".[146] Ismét a felfokozott várakozások időszaka következett.[147] Hamarosan kiderült azonban, hogy a kormány csupán a kormányzó és hivatala hatáskörét kibővítő törvénytervezetet, „részleges autonómiát" készít elő.[148]

Miután Milan Hodža csehszlovák miniszterelnök a nemzetiségi statútum előkészítésével kapcsolatosan kilátásba helyezte az ország fokozatos közigazgatási decentralizációját, újra felmerült a nemzeti tartományok autonómiájának ügye. 1936 novemberében Kárpátalja történelmében először ültek közös asztalhoz a ruszin, a nagyorosz és az ukrán irányzat képviselői, hogy egységes állásfoglalásban követeljék az autonómiát. Az ülésen elfogadták a Központi Orosz Nemzeti Tanács autonómiatervezetét. A Tanács képviseletében Mihajlo Brascsajko, Bródy András és Kaminszki József a tervezetet 1937 márciusában adta át Hodža miniszterelnök-

nek. „Podkarpatszka Rusz határai Lengyelország, Románia és Magyarország felé egybeesnek a Csehszlovák Állam határaival. Nyugati végleges határát a Csehszlovák Nemzetgyűlés és Podkarpatszka Rusz Szojmjának közös bizottsága fogja megállapítani."[149] Prága a tervezetet elvetette.

1937. június 26-án a parlament megszavazta a kormányzói jogkört szabályozó 172. sz. törvényt, amely október 8-án lépett életbe. Hrabár kormányzó a sajtótájékoztatón kijelentette: „Tudom, hogy a törvény életbe léptetése nem az autonómia megvalósulása, de jelentős előrehaladás annak érdekében. Hangsúlyozom: az autonómia nem nemzeti, hanem területi autonómia, mely nem egy nemzeté, hanem mindnyájunké, akik e földön lakunk, nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül, a magyaroké is, a zsidóké is!"[150] Október 28-án Beneš immár köztársasági elnökként a köztársaság alapításának 19. évfordulóján elmondott prágai ünnepi beszédében így fogalmazott: „A Podkarpatszka Rusz önkormányzatáról szóló törvény e napokban első fázisában már életbe lépett. […] Ennek az államnak kormánya tudatában van mind kötelezettségeinek, mind erejének, amellett ki fog tartani evolúciós módszerei mellett."[151]

1920. január 10-én, a versailles-i békeszerződés életbe lépésével egyidejűleg létrejött a Nemzetek Szövetsége – vagy ahogy fennállása idején nevezték: a Népszövetség –, amely formálisan 1946-ig, valójában 1940-ig próbálta a kialakított nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer keretében a kisebbségi viták békés elintézésével segíteni a békerendszer működését. A kisebbségvédelmi eljárási rend működésének változásai egyre inkább a többnemzetiségű nemzetállamokat segítették a vitákban a panaszos kisebbségekkel szemben. Így többek

között Kárpátalja ügyében újra és újra Prága optimista beszámolóit fogadták el, mert az autonómia bevezetése ugyan egyre csak késett, ám a területen jelentős infrastrukturális fejlesztések történtek, nőtt az életszínvonal és javult a szociális ellátás.[152]

4. MAGYAR FÖLD (1938/1939–1944)

A határok alakulását befolyásolta az első és a második bécsi döntés, illetve a kettő között az 1939. márciusi katonai beavatkozás – a magyar haderő első éles bevetése az első világháború óta.

1938. november 2-án Németország és Olaszország a bécsi Belvedere palotában döntést hozott a Cseh–Szlovákia és Magyarország közötti államhatár etnikai alapú módosításáról. Ez volt az első bécsi döntés, melynek következtében 11 927 km²-nyi terület került vissza Magyarországhoz 1 millió 60 ezer főnyi lakossal. Ebből 1 523 km²-nyi terület és több mint 170 ezer főnyi lakosság volt a történeti Kárpátalja része.

Az első bécsi döntés – Rónai András szavaival – „a nemzetiségi elvet érvényesítette egy közel nyolcszáz km hosszú határ mentén. Olyan precizitással, mint még soha Európában, sem azelőtt, sem azóta."[153] A magyar–csehszlovák delimitációs bizottság – melynek Kárpátalja (pontosabban: a cseh–szlovák kézen maradt Podkarpatszka Rusz) részéről is voltak tagjai[154] – a határmegállapítást két szakaszra osztotta. 1939. március 1-jén fejeződött be a cseh–szlovák–magyar határ Duna

és Ung folyók közötti szakaszának végleges megállapítása, az erről szóló jegyzőkönyvet március 7-én írták alá. A keleti szakaszról (az Ung folyótól a román határig) folytatott tárgyalások csak ezután, március 10-én kezdődtek meg, azaz mindössze napokkal azelőtt, hogy a helyzet ismét megváltozott.[155]

Közvetlenül az első bécsi döntés után Ungvárnál az ideiglenes határ a város repülőterét, a Munkács, Uzsok és Szobránc felől érkező közutakat, valamint a vízművek forrásait cseh–szlovák kézen hagyta, a vízművek szivattyútelepe és tárolói viszont magyar ellenőrzés alatt álltak.[156] Munkácsnál a környező magaslatok, de a temető is a cseh–szlovák oldalon maradt, ezért a városban gondot okozott a halottak eltemetése, a túloldal nem járult hozzá a temető használatához.[157] Ugyanígy megbontotta az új határ a vasútvonalak átjárhatóságát is. A Csehszlovák Államvasutak magyar területeken való áthaladásáról szóló peázs megállapodást 1939. február 9-én írták alá Nagyszőlősön. A magyar államterületen a csehszlovák vonatokat a Magyar Államvasutak mozdonyai kísérték, az utasokat pedig vámvizsgálat és útlevél-ellenőrzés nélkül, lezárt vagonokban szállították. A ruszin Kárpátalja és Románia közötti vasúti összeköttetés zavartalan volt.[158]

Magyarország 1939 márciusában érte el a kárpátaljai szakaszon az „ezeréves" határokat a Kárpátok gerincén, a határ túloldalán akkor még Lengyelországgal. Ezen a közös határon tudott 1939 szeptemberét követően, miután Németország megszállta Lengyelországot, mintegy 60 ezer lengyel katona és civil Magyarországra menekülni. A katonai erővel visszacsatolt kevesebb mint 12 ezer km² ruszin nemzetiségi terület volt. A régió külső határának 356 km-es határszakasza a teljes magyar államhatár 10%-át adta. A határköveken csak az

Nagyszőlős, 1939

Forrás: Fortepan / Mezey Ferenc, képszám: 139649

állami címereket cserélték le. 1940. január 25-én az Uzsokihágótól északra jelölték ki a magyar–német–szovjet hármas határt, melyet egy fél méter mélyen a földbe süllyesztett vascső jelképezett. Valódi határkőcserére már nem került sor.[159]

Csehország német megszállását követően Magyarország Szlovákiával új határegyezményt kötött. A magyar–szlovák delimitációs bizottság 1939. június 20-ig működött. A ruszin Kárpátalja visszacsatolását követő 1939. március–áprilisi „kis háború" eredményeként Magyarország Szlovákiától elfoglalt mintegy hatvan kilométer hosszú és csaknem húsz kilométer széles határsávot. A hivatalos indoklás szerint a határ közelében fekvő ungvári vasútvonal és közút nem volt kellően biztosítva, katonailag védhetetlen maradt, ezért bizonyult szükségesnek a határkorrekció és területgyarapítás.[160]

Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés, amely, eltérően az első bécsi döntéstől, nem volt szorosan tekintettel az etnikai határvonalakra, szintén megkívánta a határvonal pontos kijelöléséről döntő bizottság felállítását. Az új határ a máramarosi részen érintette a kárpátaljai szakaszt is, illetve ismét egységessé vált a feldarabolt Ugocsa vármegye. Románia azt követően adta vissza az észak-erdélyi és partiumi területeket Magyarországnak, hogy röviddel előtte, 1940 júniusában visszajuttatta a Szovjetuniónak Besszarábiát és Bukovinát.

Minden visszacsatolt területen, így Kárpátalján is – mind az első bécsi döntés, mind az 1939. márciusi katonai akciót követően – katonai közigazgatást vezettek be. Werth Henrik vezérkari főnök a második bécsi döntés utáni erdélyi bevonulással párhuzamosan kérte Kárpátalján a katonai közigazgatás újbóli bevezetését, illetve haditerületté nyilvánítását, a kormány azonban ezt visszautasította.[161]

4.1. VISSZACSATOLÁS

A két világháború közötti időszakban a magyar kormányok egyöntetű törekvése volt Kárpátalja megőrzése – erről szólt a Ruszka Krajna autonómiája 1918–1919-ben –, illetve visszaszerzése. Magyarország 1918–1920. évi feldarabolása, beleértve Kárpátalja elcsatolását, megrendítő hatással volt a nemzeti öntudatra. Az ország, amely alig egy emberöltővel korábban diadalmasan ünnepelte a honfoglalás millenniumát, az áldozat szerepébe került. Kárpátaljáról általában a vadregényes hegyvidékek és a gazdag erdőségek jutottak az emberek eszébe, valamint a magyar történeti hagyomány olyan, önmagukon túlmutató szimbólummá vált helyszínei, mint a Verecke-hágó vagy Munkács vára. A közfelfogás úgy tartotta, hogy „Rákóczi népe" valóban visszavágyik Magyarországra, és nehezen tűri a „cseh rabságot". A területi revízió mértékét és módját illetően többféle koncepció létezett. A közvélemény túlnyomó része és a kormányzat is az integrális revízióban reménykedett.[162]

1938. november 2-án a német–olasz döntőbíróság határozata révén Magyarország visszaszerezte Szlovákia és Kárpátalja déli, többségében magyarok lakta sávját. A november 3-i minisztertanácson hallgatták meg többek között Kánya Kálmán külügyminisztert az előző napi döntőbíráskodásról, aki úgy fogalmazott, hogy következik „a nekünk ítélt területek megszállása", Werth Henrik vezérkari főnök pedig tájékoztatott „a csapatok bevonulásának sorrendjéről".[163]

Az első bécsi döntés nyomán a magyar hadsereg november 9-én vonult be Beregszászba, majd november 10-én Munkácsra és Ungvárra. A honvédség Horthy Miklós kormányzó

hadparancsára indult el észak felé a felvidéki területek „visszaszerzésére".[164] A sajtó híradása szerint: „A magyar katonaság hősen megszállta a Bécsben húzott határokat."[165] Volosin és kormánya a területi változást sokként értelmezte, másrészt a kialakult helyzet megnyugtatónak tűnt abból a szempontból, hogy ezzel Németország és Olaszország szavatolta, Magyarország pedig tudomásul vette Kárpátalja új határait. A költözködés nem volt egyszerű. Ungváron az árak rögtön az egekbe szöktek. Egyetlen teherautó annyiért vállalt csehországi fuvart, amennyiért előző nap még egy kisebb házat lehetett venni. Hamarosan óriási méretűvé duzzadt a munkanélküliség, a drágaság és az élelmiszerhiány.[166]

1938-ban majdnem egész karácsonyig katonai közigazgatás volt érvényben, a területen a civilek csak fényképpel ellátott utazási igazolvánnyal közlekedhettek. A különböző hivatalokban és oktatási intézményekben kevés helyi alkalmazottat hagytak meg. Igazolási eljárásban kellett részt vennie minden közalkalmazottnak és köztisztviselőnek, amennyiben meg akarta tartani állását, vagy állami alkalmazott szeretett volna lenni, vagy bármilyen ellátásban részesült az államtól. Igazoltató bizottságok foglalkoztak még a nyugdíjasokkal is. Sokakat kiutasított a magyar hatóság. Helyettük jöttek az „ejtőernyősök" – így nevezték a visszacsatolt területekre az „anyaországból", azaz a „trianoni országterületről" kinevezett tisztségviselőket.[167]

A visszatért Felvidék keltette eufória egy időre az egész országot magával ragadta, de a magyar külpolitika irányítói egész Kárpátalja bekebelezését sürgették Berlinben és Rómában. Már október elejétől egymást követték a határincidensek, melyeket a kárpátaljai bevetésekre, felforgató akciók

végrehajtására szervezett „szabadcsapatok" hajtottak végre. Imrédy Béla miniszterelnök szeptember 29-én adta ehhez elvi beleegyezését, október 2-án Kozma Miklós volt belügyminiszterre, a Magyar Távirati Iroda elnökére bízta az akció „politikai vezetését", a katonai irányítás pedig a Vezérkari Főnökségre tartozott.[168] A Rongyos Gárdával egy időben a lengyelek is szerveztek diverzáns akciókat Kárpátalján a hivatásos katonatiszt, Feliks Ankerstein irányításával 1938. október végén és novemberben Feszítővas Akció néven.[169]

Lengyelország érdekeltségét az is motiválta a közös lengyel–magyar határ megteremtésében, hogy tekintettel saját nagyszámú galíciai ruszin lakosságára, veszélyesnek tartotta egy autonóm ruszin terület szomszédságát. A müncheni döntés utáni időszakban szaporodtak meg az illegális határátlépések azzal összefüggésben, hogy hírek érkeztek a kárpátaljai autonómia megadásáról. 1938 decemberében a lengyel parlament ukrán képviselőcsoportja alkotmánytörvényt próbált előterjeszteni Galícia–Volhinia autonómiájáról autonóm kormánnyal és szejmmel, azonban a szejm elnöke át sem vette azt. A tervezet előkészítését a kárpátaljai események ösztönözték.[170]

A Rongyos Gárda bevetéseit[171] a magyar kormány hivatalosan ugyan leállította, a határincidensek azonban továbbra is folytatódtak. A legnagyobb sajtóvisszhangot keltő akcióra 1939. január 6-án, Józef Beck lengyel és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter találkozójának reggelén került sor Munkács külterületén, Oroszvégen. A „vízkereszti csata" sajátossága, hogy korábban a határ menti incidenseket a Rongyos Gárda provokálta, ekkor azonban a március közepéig a területen állomásozó cseh–szlovák reguláris erők voltak

a kezdeményezők, aminek óriási sajtóvisszhangja lett. A propaganda ezzel akarta alátámasztani a magyar oldal ártatlanságát. Mindkét oldal jelentős erőket vetett be, és mindkét oldalnak számos halálos áldozata volt, ráadásul az incidens a régió egyik központi városának térségében zajlott. A csehszlovák oldalról a támadásban egy páncélgépkocsit is bevetettek, amely fordulás közben egy árokba csúszott, a személyzet elmenekült, a jármű pedig a magyar csapatok zsákmánya lett.[172] A Munkácsot Oroszvéggel összekötő híd feljárójánál magyar részről emléktáblát helyeztek el, ahol évfordulós megemlékezéseket tartottak. Az emléktábla 1944 őszén megsemmisült, amikor a városért folytatott harcok során a hidat a német egységek felrobbantották.[173]

Adolf Hitler kancellár már 1938 májusában elhatározta Csehszlovákia feldarabolását, de Cseh- és Morvaország kivételével a többi területről, így Kárpátaljáról sem döntött. Valószínűleg ezt akkor még a lengyel és a magyar közreműködés mértékétől, valamint a nyugati hatalmak magatartásától tette függővé, mint ahogy Szlovákia esetében is csak egy évvel később hozta meg végső döntését. Magyarország a bécsi döntés után kifejezte hajlandóságát a német–magyar együttműködésre, és akár a katonai erő alkalmazására is. Németország Kárpátalja kérdését folyamatosan lebegtette. Berlin kétszer megakadályozta Magyarországot Kárpátalja lerohanásában, először az 1938. november 19–21. közötti napokban, majd 1939. február 12-én. Az utóbbi kísérlet meghiúsulása szerepet játszott a budapesti kormányválságban is. A február 14-én hivatalba lépő új miniszterelnök, Teleki Pál igyekezett némileg távolságot tartani Németországtól, Kárpátalja egész területének megszerzése azonban továbbra is napirenden maradt.

A legfőbb indok változatlanul a gazdasági szükségszerűségre való hivatkozás volt. Március elején megszületett a döntés, hogy Magyarország akár a németek beleegyezése nélkül is megszállja Kárpátalját. Március 12-én azonban Németország megadta a hozzájárulást. Magyarország március 18-ra tervezte a hadsereg megindítását, a németek viszont ekkor már azonnali cselekvést követeltek.

A Kárpátalján folyó hadműveletek végrehajtására a Kárpát-csoportot állították fel Szombathelyi Ferenc tábornok parancsnoksága alatt. Az újoncokat februárban vonultatták be, márciusi bevetésükkor alig voltak kiképezve, az alakulatok még nem voltak teljesen feltöltve és felszerelve. Horthy Miklós írta 1939. március 13-i levelében Adolf Hitlernek: „Öthetes újoncaink ellenére a legnagyobb lelkesedéssel megyünk neki az ügynek."[174] A Volosin-kormány mellett a félkatonai, részben illegálisan betelepült galíciaiakból álló Szics Gárda alakulatai[175] vették fel a harcot a reguláris magyar hadsereggel. Az események kezdetének március 14-ike tekinthető, amikor a magyar katonai akció elindult, záró dátuma pedig vagy március 16-ika, ameddig a jelentősebb harcok zajlottak, vagy március 18-ika, amikor a magyar katonaság utolsóként a Jablonkai-hágót is elérte – bár szórványos összetűzésekre még március 20-áig sor került, immár a katonai vonalak mögött.[176] Március közepe volt, de télies, havas, latyakos idő, egy magyar vadászrepülő Csap tábori repülőterén a sárba ragadt, és nem tudott felszállni.[177]

Március 14-én Huszton összeült a szojm – a kárpátaljai parlament –, amely másnap kikiáltotta Kárpáti Ukrajna függetlenségét. Csáky István magyar külügyminiszter a Magyar Távirati Iroda (MTI) tudósítása szerint felszólította

Volosint, hogy „a vérontás elkerülése végett az általa eddig de facto gyakorolt hatalmat adja át a bevonuló magyar hadsereg parancsnokának”.[178] Volosin küldöttséget indított Budapestre, ám – ugyancsak az MTI szerint – Csáky értesítette Volosint, hogy a küldöttséget várja, a hadműveletek felfüggesztése azonban, miután már a katonaság megindult, technikai okokból lehetetlen.[179]

A hadművelet második fázisa volt a magyar–szlovák „kis háború”. A kárpátaljai harcok bejeződése után néhány nappal a magyar csapatok ugyanis ismét megindultak, mégpedig Szlovákia irányába. Csáky úgy vélekedett, hogy ez csak lokális határvita, és mivel Kárpátalja határát korábban semmilyen dokumentum nem részletezte, így Magyarország nincs kötve ezekhez.[180]

Románia nem volt érdekelt abban, hogy Magyarország visszaszerezze a ruszin Kárpátalját, mert ezáltal többek között meghosszabbodott volna a román–magyar határ, rontva ezzel az ország védelmi képességét, de minduntalan hangsúlyozta, hogy nincsenek területi aspirációi Kárpátaljával kapcsolatban, amelynek máramarosi részén nagy számban élnek románok. Miután körvonalazódott, hogy Németország Csehszlovákia felosztására törekszik, ez az álláspontja megváltozott, számolt a terület egy részének annektálásával. Németország visszautasította, hogy közvetítsen Bukarest és Budapest vitájában. Attól tartva, hogy kiéleződik a feszültség Magyarországgal, a román kormány végül elismerte az új magyar határokat.[181]

Kárpátalja elfoglalása után a magyar hatóságok igyekeztek kiszűrni a kommunistagyanús személyeket, az ukrán nacionalisták tekintetében azonban számolniuk kellett a német

birodalom pártfogásával. A vizsgálóbizottságok személyenként vizsgálták ki a csehszlovák időkben tanúsított magatartást, azaz a magyar nemzeti megbízhatóságot.[182]

Románia megnyitotta a határait a Kárpáti Ukrajna területéről menekülők előtt, kivéve a fegyvereseket, akiket kiadtak Magyarországnak. A vezető politikai személyiségek közül voltak, akik nem menekültek el, a magyar hatóságok német kérésre nem zaklatták őket, az egyszerű szicsgárdistákat azonban kíméletlenül üldözték.[183] 1939 nyarán német követelésre engedték ki a varjúlaposi táborokból a fogvatartottakat, illetve a németek megtiltották, hogy a galíciai származású foglyokat átadják a lengyeleknek. Többségük Németországba távozott.[184]

Még március 18-án (az előző nap este Budapestről indult különvonattal) Csapon keresztül Munkácsra érkezett Horthy Miklós kormányzó, és többek között felkereste a sebesültkórházat, ahol a márciusi harcok szenvedőit ápolták. Innen Beregszászra, Nagyszőlősre és Husztra indult tovább. A két bécsi döntést követő ünnepségekhez hasonlókra ebben az esetben nem került sor, elmaradt a fehér lovas bevonulás, a kormányzó vonaton érkezett.[185]

4.2. KÖZIGAZGATÁS

Az 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződést megelőzően és utána is Kárpátalján a csehszlovák hatóságok a polgári közigazgatással párhuzamosan katonai közigazgatást is fenntartottak. Ugyanígy a Magyarországhoz visszacsatolt területek esetében az első bécsi döntés után 1938 novemberé-

ben–decemberében, illetve a ruszin Kárpátalja 1939. március közepén történt visszacsatolása után a Kárpátaljai Kormányzóság felállításáig, azaz júliusig a régió katonai közigazgatás alatt állt.[186]

Az 1938. november 2-i első bécsi döntést becikkelyező, „A Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről" szóló, 1938. évi XXXIV. tc. szerint „az elszakított Felvidék", beleértve a történeti Kárpátalja magyarok lakta, alföldi részét, „visszatér a Magyar Szent Korona testébe", a felvidéki területeket a magyar állam „visszacsatolja".

A Kárpátalja ruszinlakta részének 1939. március közepén való visszavételét becikkelyező, „A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről" szóló, 1939. évi VI. törvénycikk pedig úgy fogalmazott, hogy „az elszakított Felvidék" visszatérése után „az ezeréves határokkal szegélyezett […] Kárpátalja is visszatért a Magyar Szent Korona testébe", a magyar királyi honvédség kötelességteljesítésének köszönhetően megtörtént „Kárpátalja birtokbavétele", és a „birtokba vett területeket a magyar törvényhozás a magyar állam területéhez visszacsatolja".

Az ún. revíziós törvényekben használt fogalmak rögzültek a magyar történetírásban is – a békés úton visszatért területekkel (Felvidék, Erdély) kapcsolatban a „visszacsatolás", a katonai erővel visszaszerzett területek (Kárpátalja, Délvidék) esetében pedig a „birtokbavétel" fogalmat használja általában.

Ungvár, 1939
Forrás: Fortepan, képszám: 13478

Az 1938. évi területrendezés eredményeként a mai Kárpátalja területéből a magyarlakta alföldi részek korábbi vármegyéikhez kerültek vissza. A ruszinlakta, főként hegyvidéki területeket a vármegyerendszertől elkülönülő közigazgatási terület, az Ungvár székhelyű Kárpátaljai Kormányzóság egyesítette, melynek jogi helyzetét az 1939. július 7-én életbe lépő, 6.200. számú miniszterelnöki rendelet szabályozta. A kormányzóság három kirendeltségre oszlott: ungi Ungvár székhellyel, beregi Munkács székhellyel és máramarosi Huszt székhellyel. A kormányzóság élén kormányzó állt: először Marina Gyula ideiglenes megbízatással, majd Perényi Zsigmond, Kozma Miklós és Tomcsányi Vilmos Pál, végül az 1944-es hadműveleti területen Vincze András altábornagy.[187]

A Magyarországot 1944. március 19-én megszálló németek még aznap a Tisza folyót mint záróvonalat jelölték meg, melyet egyik irányból sem lehetett átlépni. A zárlatot március 26-án oldották fel.[188] A Kárpátaljai Kormányzóságot, valamint Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéket, illetve Ungvár várost az április 12-én megjelent miniszterelnöki rendelet nyilvánította visszamenőlegesen, április 1-jétől hadműveleti területté.[189] Bár a szovjet csapatok ekkor már a Kárpátok északi oldalán harcoltak, ez a lépés sokkal inkább a zsidóság kitelepítésének formális indoka volt.[190] Edmund Veesenmayer teljhatalmú magyarországi megbízott és német követ 1944. április 28-án 202 142 kárpátaljai zsidó gettósításáról és a hadműveleti terület körzetében koncentrált 25 ezer munkaszolgálatosról tett jelentést.[191] A szovjetek már 1942-től kezdve több partizánegységet is bevetettek Kárpátalján, vajmi kevés eredménnyel.[192]

4.3. AUTONÓMIA

„A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről" szóló, 1939. évi 6.200 M. E. rendelet tulajdonképpen ennek a korszaknak az „autonómiatörvénye".

„A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről" szóló, 1939. évi VI. törvénycikk „utasította" a miniszterelnököt Kárpátalja önkormányzatának szabályozására. Az előkészítő munka rögtön a birtokbavétel után kezdetét vette. A sajtóban sorozatosan

jelentek meg cikkek, illetve a miniszterelnökségen folytak a zárt tárgyalások a kérdésben.

A visszacsatolt területeken nem tartottak országgyűlési választásokat sem, „behívott" képviselők vettek részt a magyar törvényhozásban. A kormány 1939 őszén terjesztette be a javaslatot a Felvidéken és Kárpátalján tartandó választások előkészítéséről. Az elfogadott 1939. évi XVIII. tc. legkésőbb 1940. június 30-ig adott határidőt azok megtartására. Az 1940. június 19-i ülésen egy honatya felvetette a kérdést, melyre Teleki azt válaszolta, hogy ő ugyan szeretne választásokat tartani, de egyes honvédalakulatok kárpátaljai mozgósítása nem teszi lehetővé a kellően nyugodt légkör biztosítását. A választások kérdése többet nem került elő. Kárpátalja, amelynek népessége az ország lakosságának 7,44%-át tette ki, a mandátumok tekintetében 3,84% arányban részesült, ami messze a legalacsonyabb volt a többi visszacsatolt területhez képest.[193]

A kárpátaljai kormányzó jogköre megegyezett a vármegyei közigazgatás élén álló főispán jogkörével. A legfontosabb különbség a vármegyék és a Kárpátaljai Kormányzóság között, hogy az utóbbi nemzetiségi terület volt, mint ilyen az egyetlen abban az időszakban Magyarországon, s ahol hivatalos nyelvnek ismerték el a ruszint – pontosabban fogalmazva, az 1939. évi 6.200 M. E. rendelet 11. §-a szerint a hivatalos nyelv a magyar és a „magyar-orosz". A kétnyelvűségre kitért a korszak összes vonatkozó ágazati rendelete is, tekintve, hogy azt lehetőség szerint igyekeztek betartani. A Kormányzóság a *Budapesti Közlöny*höz hasonló hivatalos lappal rendelkezett, mely *Kárpátaljai Közlöny* címmel jelent meg, hasábosan két

nyelven. Hivatala átvételekor, 1940. szeptember 22-én Kozma Miklós kormányzó így fogalmazott: „sem a ruténék, sem a nyelvi kisebbségek kulturális szabadsága nem jelenthet politikai szabadosságot”.[194]

A ruténék/ruszinok/magyar-oroszok nyelve azonban csak egy olyan nyelv lehetett, amely nem mutat rokonságot az ukránnal, ehelyett olyan, a hivatali nyelvhasználatot is befolyásoló nyelvtankönyvet honosítottak meg, amely az orosz hatások felé fordult. Ezt a nyelvváltozatot például a Kárpátaljai Tudományos Társaság kiadványai nem – noha maga a nyelvtankönyv az első kiadványa volt –, a *Kárpátaljai Közlöny* azonban híven követte.[195] Teleki egy 1939. augusztus 2-i levelében így fogalmazott: „a 6.200/1939. M. E. számú rendelet [...] csak ideiglenesen szabályozta a visszatért kárpátaljai terület közigazgatását. Megfelelőbb ezért, hogy a nyelvhasználati szabályok továbbfejlesztése egyelőre csak az illetékes miniszter urak saját hatáskörükben kiadandó belső utasítások alapján történjék anélkül, hogy ezek az utasítások a hivatalos lapban, vagy az egyes tárcák szakközlönyeiben közzététessenek.”[196]

Számos tényező támasztja alá, illetve magyarázza ezt a fajta nyelvi-kulturális autonómiát. A Teleki Pál miniszterelnök hivatalában 1939. március 18-án megtartott tanácskozástól 1940. augusztus 5-ig ível a kérdéssel kapcsolatos vita.

A „Kárpátalja önkormányzatának előkészítésére” összehívott, 1939. március 18-i, „bizalmas” értekezleten arról beszéltek, hogy elsősorban „kulturális autonómiában” kell gondolkodni, de „területi elv” alapján. Imrédy Béla volt miniszterelnök elmondta, hogy 1938 szeptemberében tárgyalt Bródyval, aki „felvetette a kérdést, hogy hajlandók vagyunk-e Kárpátalja csatlakozása esetén bizonyos autonómiát adni?

Akkoriban azt a kijelentést tettem előtte, hogy igen, azonban akkor sem precizíroztuk a dolgot, hanem igyekeztünk inkább homályban tartani, de mondom, határozottan elhangzott az az ígéret, hogy autonómiát adunk nekik. Hozzá kell azonban tennem, hogy ez természetesen attól feltételezetten történt, hogy önkéntes csatlakozás lesz, tehát egy ilyen elfoglalásszerű csatlakozás, ami szerintem lényegesen változtat a helyzeten és a korábbi ígéretek alól erkölcsileg minket tulajdonképpen fel is ment." A később Kárpátalja első kormánybiztosának kinevezett Perényi Zsigmond már ezen az értekezleten kijelentette: „igaz, hogy biztattuk őket autonómiával és csináltunk tervezeteket is, de ezt a csehekkel szemben csináltuk".[197]

Egyed István, Teleki Pálnak a kárpátaljai vajdaság ügyeinek kézben tartásával megbízott jogásza így foglalta össze a kérdéssel kapcsolatban összehívott miniszterelnökségi üléseken a népnévvel kapcsolatban elhangzott véleményeket: „A nép elnevezés szempontjából a nemzetközi helyzetnek is jelentősége lehet. Amiképpen már csak Lengyelországra való tekintettel is, vagy egy esetleg létesülő Ukrajna miatt nem lenne kívánatos az ukrán szó használata, véleményem szerint épp úgy megfontolandó az orosz szónak valamilyen változatban való alkalmazása is. Nekünk azt kell kidomborítani, hogy ez a nép egy teljesen külön nyelvet beszélő, más népektől független nép […]."[198] Az autonómiára vonatkozóan: „Úgy az értekezleten, mint az írásban felszólalók közül többen felvetették a kérdést, hogy kell-e Kárpátaljának egyáltalán önkormányzatot adni. Többek között azzal érveltek, hogy maga a nép az önkormányzatot nem kívánja és az csak egyes agitátorok érvényesülésének nyit utat; […] hogy az önkormányzat szeparatisztikus céloknak lehet az eszköze és válságos idők-

ben a terület elszakadását eredményezheti. Az említett érvek ellenére sem lehet kétséges, hogy Kárpátaljának önkormányzatot kell adni. […] Olyan autonómiát kell adni, amilyet bátran kívánhatunk pl. a románoktól a székelyek részére."[199] Az 1939. évi 6.200 M. E. rendelet, a szintén politikai síkra terelt nyelvkérdés kivételével, a vármegyei önkormányzattal azonos „megoldás" volt.

Teleki a soros autonómiatervezetet megvitató, 1940. április 25-i miniszterelnökségi értekezleten a következőképpen reflektált az előzményekre:[200] „a mi segítségünkkel jöttek létre és részben itt is szerkesztődtek – magunk között vagyunk, ma már beszélhetünk róla – azok az autonómia-javaslatok és követelések, amelyekkel Kárpátaljának, Ruszinszkónak népe Csehszlovákiával szemben előállott." A magyar miniszterelnök éppen ezért erkölcsi kérdésnek tartotta, hogy Kárpátalja egészének Magyarországhoz kerülése után a ruszinok számára megadják a sokszor ígért autonómiát, de ahogy ő maga fogalmazott a tervezettel kapcsolatban, „hibája, hogy nagyon látszik a védekezés az önkormányzat ellen".[201]

Sokáig tartotta magát a nézet, hogy Teleki Pál az 1940. július 23-án a képviselőháznak benyújtott törvényjavaslatot Kárpátalja autonómiájáról augusztus 5-én a katonai körök (erőteljes) nyomására visszavonta. Augusztus 5-én annyi történt, hogy az iratcsomóra rákerült az „ad acta" felirat, azonban ez a lépés a törvényjavaslattal kapcsolatos ügymenet rutinszerű mozzanata volt, visszavonást nem jelentett. A megtorpedózáshoz hozzájárult, hogy nem sokkal előtte, június 7-én Hubay Kálmán és Vágó Pál a képviselőházban törvényjavaslatot terjesztett elő a népcsoport-autonómiáról, amit a Teleki-kormány a magyar államhoz és a magyar nem-

zethez való hűség elleni sérelemként értelmezett, és a két nyilas képviselőt megfosztották a mandátumától. Teleki mintegy a népcsoporteszme ellenpontjaként terjesztette elő a kárpátaljai autonómiát.[202] A helyzetet bonyolította, hogy júliusban az erdélyi revízióval egymillió főnyi román népesség is Magyarországhoz került, beleértve a ruszin lakosságot is érintő Máramarost, ami hatással lehetett arra, hogy Bródy vezetésével, talán a jövőbeni jobb kilátások reményében, a ruszin képviselők is a visszavonást kérték.

Teleki augusztus 23-án tárgyalt Kozma Miklóssal, aki szeptembertől lett Kárpátalja új kormányzója. Kozma a találkozón kifejtette, hogy az autonómia kérdésében a magyarság szemben áll a kormánnyal, ezért azt halasztani szükséges, idő kell a „hangulat" megváltoztatásához. A kárpátaljai autonómiajavaslatot elfektették, ám formálisan soha nem vonták vissza.[203] A kisebbségi jog egyik legkiválóbb korabeli hazai művelője, Mikó Imre 1944-ben megjelent könyvében arról írt, s jogtudósként és képviselőként aligha tévedett, hogy a kárpátaljai önkormányzatról szóló törvényjavaslat „ma is az országgyűléshez benyújtott, de napirendre nem tűzött javaslatok között szerepel".[204]

4.4. KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

A Magyarországhoz visszacsatolt Felvidék és Kárpátalja „anyaországi" kulturális életbe való bevonását szolgálták a Művészeti Hetek, melyeket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács rendezett vidéki városokban. A Művészeti Heteket

először 1938 júniusában szervezték meg Székesfehérváron a Szent István-i évforduló alkalmából, ezt követte a győri, a kassai, a nyíregyházi, a pécsi, az ungvári, a komáromi és a kolozsvári.[205]

Kárpátalján talán a legszínesebb kulturális esemény volt 1941. május 17. – június 8. között a Művészeti Hetek rendezvénysorozatának ungvári állomása. A beharangozó szerint az esemény „alkalmas arra, hogy a magyar–ruszin kölcsönös megismerést és megbecsülést elmélyítse".[206] Személyesen jelen volt Hóman Bálint kultuszminiszter, s vele együtt az irodalmi és a művészeti élet kiválóságai.[207]

A Művészeti Hét keretében a Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság díszközgyűlést tartott, melyen Hóman „a magyar–ruszin sorsközösségről" beszélt. „A magyarországi ruszin népnek az eredete lehet nagyorosz, lehet kisorosz, fehér- vagy vörösorosz. Nem kutatom. A szakemberek dolga megállapítani azt, hogy melyik vidékről kerültek Kárpátaljára, Magyarország területére a mai ruszinság elődei valamikor századokkal ezelőtt. […] itt a magyar földön minden nemzetiségnek, amely hű a magyar állameszméhez, joga van a maga népisége, nyelve, műveltsége, művészete, életformája fönntartásához és további ápolásához. Ezen, a Szent István óta minden nagy magyar által vallott álláspontón áll a magyar kormányzat."[208]

A ruszin nép és nyelv önállóságának megteremtése volt a kiemelt célja a magyar állam erkölcsi, politikai és pénzügyi támogatását mindvégig élvező, 1941. január 26-án Ungváron, a kormányzósági palota közgyűlési termében alapított Kárpátaljai Tudományos Társaságnak. Feladatairól Kozma Miklós kormányzó így írt 1941. január 11-én Teleki Pál miniszter-

elnöknek címzett levelében: „[…] a Szent István-i állameszme jegyében nem fogadható el kifelé paternáló sem ukrán, sem nagyorosz mozgalom, és a magyar állameszme a rutén népi eszmét fedi, sőt annak egyetlen biztosítéka, és éppen ezért a rutén népi gondolat fejlesztendő ki. Ezt lesz hivatva szolgálni a tudományos társaság is […].”[209]

Az országgyűlés Felsőházában 1943. december 20-án Kricsfalussy-Hrabár Endre felszólalásában „a rutén nyelvi kérdés” gyors lezárását sürgette: „Ma Kárpátalján a kormány támogatásával egy tudományos társaság működik, amelynek az a feladata, hogy véglegesen rendezze a rutén nyelvi kérdést, fejlessze a népi nyelvet irodalmi nyelvvé s végül zárja le egyszersmindenkorra a csehek által mesterségesen szított nyelvi harcot.”[210] A Kárpátaljai Tudományos Társaságnak „nagy hivatása volna, sőt van is, szolgálja is ezt a hivatást: a népi rutén kultúra szerves fejlesztését, mellyel a rutén kultúrát függetleníteni kell a pánruszizmus, vagy pánukránizmus idegen szellemétől” – hallhatták az országgyűlés Felsőházának tagjai Kaas Alberttől 1943. december 16-án.[211]

A ruszin akadémiaként is emlegetett Társaság a vidék neves tudósait, elsősorban a történészeket, nyelvészeket, irodalmárokat és néprajzkutatókat tömörítette, működésének rövid ideje alatt jelentős szerepet játszott a régió tudományos és kulturális életének felpezsdítésében, a közművelődésben.[212]

Nem volt sikeres az időszakban egy szoborterv újjáélesztése. Azt az ötletet, hogy Munkács főterén állítsák fel Árpád vezér lovas szobrát, a maga idejében Thaly Kálmán vetette fel a millennium kapcsán. A szobor terve bekerült a millenniumi ünnepségeket előkészítő bizottság tervei közé, melynek elnöke, Zichy Jenő személyesen ígérte meg a teljesülést

a munkácsiaknak. Az ezeréves ünnepség programjában azonban a szobor már nem szerepelt, az ügyet a sértődött munkácsiak nevében a városvezetés vállalta fel, létrehozták az Árpád-szobor bizottságot is, melynek egyik díszelnöke a festő Munkácsy Mihály lett. A szobor céljaira gyűjtés kezdődött, ifj. Vastagh György budapesti szobrászművész pedig 1905-ben elkészítette a szobortervet. Az ügy azonban lassan haladt, majd az első világháború kitörése végképp megakasztotta. Az összegyűjtött pénzt a csehszlovák hatóságok lefoglalták, majd bírósági per nyomán visszaadták, a szoborról azonban a csehszlovák érában nem lehetett szó. 1939-ben újjáéledt a szoborbizottság: még élt Budapesten az idős művész, a dolgok azonban sehogyan sem haladtak, 1941-ben pedig végképp megrekedtek, amikor Ungvár jelentette be igényét a szoborra és egyúttal az Árpád-kultuszra. A következő években a szoborötletet felemésztette a két város küzdelme.[213]

4.5. VÉSZKORSZAK

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. Néhány nap múlva csatlakozott a magyar haderő is, amely részt vett többek között Kamjanec-Pogyilszkij (1795–1944 között Kamenyec Podolszk) elfoglalásában is. Július 10-étől kezdődően, körülbelül másfél hónap leforgása alatt a magyar kormány mintegy 20 ezer zsidót toloncolt ki a Magyarországhoz visszacsatolt területekről – a Felvidékről, Kárpátaljáról és Erdélyből – az akkor a Szovjetunióhoz tartozó Galíciába. Innen az ettől keletre fekvő Podólia történelmi központjába, Kamjanec-Pogyilszkijba kerültek, ahol a deportáltak nagy

többségét (több ezer román és helyi zsidóval együtt) a németek az általuk felállított ukrán rendőri erők segítségével meggyilkolták, mindössze 2–3 ezer túlélő tért vissza Magyarországra katonai közegek megvesztegetésével, az ukrán lakosok támogatásával vagy saját erőből.

A Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) július 12-én adta ki a rendeletet „az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek, illetve külföldi állampolgárok" „eltávolításáról". Ez a rendelet még nem tartalmazta, csak a későbbi körlevelek pontosították, hogy ez azokat a „lengyel és orosz" zsidókat érintette, akik nem magyar állampolgárok és/vagy kérdéses az állampolgárságuk, függetlenül attól, rendelkeznek-e hivatalos letelepedési engedéllyel. Ha megnézzük a dátumokat, ez visszamenőleges és formális korrekció. Az 1941. augusztus 8-án kelt belügyminiszteri táviratot a szakirodalom egy része a deportálások leállításaként értelmezi, valójában ez csupán a magyar állampolgárságú zsidókra vonatkozott.

Kozma Miklós akkori kárpátaljai kormányzó volt a kezdeményezője a kitelepítésnek, aki korábban is készített erre vonatkozó tervet, és a végrehajtáshoz csak a megfelelő időre várt, ami Németország és a Szovjetunió közötti háború kitörésével jött el. A határhoz közel eső Kőrösmezőn összegyűjtött zsidókat a katonaság – „amint csapataink előre nyomultak Galíciában" – tette át a határon és hagyta sorsára.[214]

A történeti Kárpátalja területén – tehát nem csak a korabeli Kárpátaljai Kormányzóságot figyelembe véve – 1944. április második felében Ungváron két, Beregszászban, Munkácson, Nagyszőlősön, Huszton, Técsőn, Aknaszlatinán, Izán és Szeklencén egy-egy gettót állítottak fel, ahonnan május–

június folyamán „bevagonírozás" után vonatszerelvényekkel Auschwitz-Birkenauba deportálták a zsidó lakosságot. Kárpátalja a VIII. (kassai) csendőrkerülethez tartozott, amely a deportálás során elsőként kiürített I. zóna volt.[215]

Kárpátaljának számottevő, közel 100 ezer fős zsidó lakossága volt (az összlakosság mintegy 15%-a) az 1940-es évek elején. 1945-ben a koncentrációs táborokból és valamivel később a szovjet lágerekből – ahová azok kerültek, akik 1938 után a magyar fennhatóságtól való félelmükben a Szovjetunióban kerestek (hiába) menedéket – 10 ezret meghaladó számban tértek vissza Kárpátaljára. Az elvándorlás azonban már ugyanebben az évben megkezdődött. A Kárpátalján maradt holokauszt-túlélők lélekszáma 4–5 ezer fő közé tehető.

1945–1947 között mintegy tizenötezer kárpátaljai holokauszt-túlélő telepedett le Csehszlovákiában, egy részük Kárpátalján keresztül, más részük azonban meg sem kísérelte felkeresni az egykori otthonát. Amikor 1947-ben megválasztották a csehszlovákiai zsidó közösség vezetőit, a tanács 35 tagja közül 16 kárpátaljai volt. A kommunista fordulat után, 1948 februárjában az egykor kárpátaljai zsidók zömmel Izraelbe távoztak.

1981-ben New Yorkban jelent meg a világhírűvé vált Auschwitz-album első kiadása. Ebben azokat a fotókat adták közre, melyeket a bilkei Jákob Lili talált a láger felszabadítása után, s amelyek a kárpátaljai települések gettóiból deportált zsidók első szállítmányairól, a lágerbe érkezésről, a válogatásról és a gázkamra előtti várakozásról készültek.[216]

A kárpátaljai haszid zsidók megjelennek a magyar irodalom egyetlen Nobel-díjas alkotásában, Kertész Imre *Sorstalanság* című regényében is, amely először 1975-ben jelent meg.

Az ungvári zsinagóga, 1939
Forrás: Fortepan / Gyöngyi, képszám: 11493

2000 óta a holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapja április 16. – az a nap, amikor a náci megszállókkal együttműködő magyar közigazgatás és rendvédelem Kárpátalján megkezdte az első gettók felállítását.

5. A SZOVJET HAZA FÜSTJE (1945–1991)

Patriae fumus igni alieno luculentior. A hazának füstje is kedvesebb, mint az idegen ország tüze. Sok nyelven ismert közmondás az ókor óta. Minden „haza" gondolt erről valamit.

A második világháború vége Ukrajna területén mind a mai napig egy fiktív naphoz, Csap október 28-i felszabadításához kötődik. A korai években bizonytalan volt, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktummal (1939) kitolt határok szerinti „utolsó" település, vagy a szovjet–csehszlovák egyezmény (1945) szerinti „utolsó" település, avagy az Ungvár (Kárpátalja fővárosa) elfoglalása előtt tisztelgő moszkvai díszsortűz napján kell-e méltatni Ukrajna felszabadítását, noha egyik dátum sem fedte az esemény tényleges időpontját.

Az 1944. november 26-án a munkácsi moziban megtartott kongresszus szintén befejezett tényként kezelte a felszabadítást. A nevezetes, össznépinek mondott gyűlésre, amelyen kimondatták a helybeliekkel, hogy önként akarnak csatlakozni a Szovjetunióhoz (munkácsi manifesztum), valószínűsíthetően azért Munkácson és nem Ungváron került sor, hogy az esemény helyszíne minél távolabb legyen a Csap körül még

zajló harcoktól – Munkács 41, Ungvár mindössze 24 km-re fekszik a várostól.

1944. október 28-án a Vörös Hadsereg elérte Csapot, amely azonban hosszú harcok után, szinte földig rombolva, csak november 23-án került szovjet kézre, de a környéken még november végéig harcok dúltak. Október 28. kanonizálódásában szerepet játszott, hogy a korabeli szovjet távirati iroda október 29-én hivatalosan közétette: „Csehszlovákia területén, Ungvártól délre, hadseregünk súlyos harcok árán elfoglalta Csapot." A november 23-i dátum egyébként sosem volt titkos, nyilvánvaló tényként kezelte a szovjet szakirodalom is. A Csap ostromát irányító Anton Gasztilovics vezérezredes maga is leírta a történéseket visszaemlékezéseiben.

Csap a csehszlovák időszakban nem Kárpátaljához, hanem Szlovákiához tartozott. Az 1945. június 29-én aláírt szovjet–csehszlovák egyezménnyel mint fontos vasúti csomópont került a Szovjetunióhoz, s vált Kárpátalja részévé: a vasúti összeköttetés Csap nélkül nem volt lehetséges a régióban, megszakította volna az összefüggő vasúti hálózatot. Az egyezmény aláírása után a szovjet csapatok sikertelen kísérletet tettek a határ kitolására Magyarország irányába, Csonka-Bereg megszerzésére. Emellett a szovjet–csehszlovák egyezmény novemberi ratifikálása után Csehszlovákia további közel 250 km²-nyi területet (tizenegy falut) engedett át a Szovjetuniónak. Csak ezután vált egyértelművé, hogy Csap a nyugati határváros, földrajzi elhelyezkedéséből és vasúti csomópont jellegéből adódó stratégiai helyzeténél fogva is az „utolsó" felszabadított kárpátaljai település, amely a Szovjetunió nyugati határainál a legnagyobb kapacitású vasúti áteresztő határállomás lett.[217]

A munkácsi Attila, későbbi nevén Győzelem mozi, 1944
Forrás: Fortepan / Vörös Hadsereg, képszám: 175307

A Szlovákia felé megrajzolt határral pedig szó szerint kettévágtak egy falut: Kisszelmenc (Mali Szelmenci) jutott a Szovjetuniónak, Nagyszelmenc (Veľké Slemence) pedig Szlovákiának. „A kisszelmencieket ekkor szovjet emberekké nyilvánították, a nagyszelmenciek meg lettek a csehszlovákok. Teltek az évek, az évtizedek, a fogyatkozó kisszelmenciekből a politika ukránokat csinált, a nagyszelmenciekből meg szlovákokat. Változatlan csak a vasfüggöny, vagy ahogy errefelé hívták, a kis berlini fal maradt. 2005. augusztus másodikán aztán megtörtént a csoda, belevágtak az országhatárba, az ukrán oldalon bontani kezdték a vasfüggönyt. És szeptemberben, ha minden igaz, Szelmenc főutcájában nemzetközi határátkelő nyílik, melyen hatvan év után, útlevéllel és vízummal ugyan, de a magyarok átsétálhatnak – az utca túlfelébe.”[218]

A történelem így rajzolta át a tájat, s vele együtt az emberek életét és világlátását. „Mindig a történelmi igazságot tartottam a legfontosabbnak. És úgy látszik, tévedtem. A legfontosabb az a mítosz, amelyet egy nép teremt magának. Az oroszok, például, felszabadítónak tartják magukat. […] És nem fontos, mennyire felel ez meg a valóságnak. Ilyennek érzik magukat. Ilyenek a legfontosabb mítoszaik. Az oroszok minden alkalmas helyzetben fel fognak szabadítani mindenkit […].”[219]

5.1. JOGI KERETEK

Az 1944. október 11-i előzetes fegyverszüneti szerződés értelmében október 15-én Horthy Miklós kormányzó és a kormány sikertelen kísérletet tett a németekkel való szembefordulásra. Ezt követően a szélsőjobboldali Szálasi Ferenc vette át a hatalmat, aki „kitartásra” és további ellenállásra utasította a magyar honvédséget.[220] Ugyanezen a napon a magyar hatóságok elrendelték Ungvár kiürítését, amivel gyakorlatilag egész Kárpátalján megszűnt a magyar közigazgatás.

1945. január 20-án az Ideiglenes Nemzeti Kormányból Gyöngyösi János külügyminiszter, Vörös János honvédelmi miniszter és Balogh István miniszterelnökségi államtitkár Moszkvában aláírta a 20 pontos fegyverszüneti egyezményt, amely előírta a magyar csapatok és hivatalnokok visszavonását az 1938 előtti határokra.[221]

1945. június 29-én a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában aláírta a Kárpátalja átadásáról szóló államközi szerződést. A „Szerződés a Csehszlovák Köztársaság és a

Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között Kárpát-Ukrajnáról" kimondta: „A Csehszlovák Köztársaság elnöke és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Legfelső Tanácsának Elnöksége attól az óhajtól áthatva, hogy a Csehszlovák Köztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége és népei egymással örök és őszinte barátságban éljenek, és hogy részükre szoros együttműködésük révén boldog jövőt biztosítsanak, elhatározták, hogy e célból szerződést kötnek", és a következőkben állapodtak meg: „1. cikk. Kárpát-Ukrajna (a csehszlovák alkotmány megnevezése szerint: Podkarpatská Rus), amelyet a Saint-Germain-en-Laye-ben 1919. szeptember 10-én kötött szerződés alapján autonóm területként a Csehszlovák Köztársasághoz csatoltak, Zakarpatszkaja Ukrajina lakossága akaratnyilvánításának megfelelően, és mindkét Magas Tárgyaló Fél baráti megegyezése alapján újraegyesül ősi hazájával, Ukrajnával, és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság kötelékébe kerül."

Jóllehet 1944 őszén a londoni csehszlovák kormány még próbált berendezkedni, gyorsan kiderült azonban, hogy a szovjetek Beneš háború alatti jelzéseit komolyan vették, a háború előtti állapot visszaállítására esély sem volt. Ebből a szempontból különösen érdekes, hogy mit mondott Zdeněk Fierlinger, Csehszlovákia háború alatti moszkvai nagykövete és háború utáni első miniszterelnöke a szerződés aláírásakor. „Bekövetkezett az a pillant, amikor a Szovjetunió, a Vörös Hadsereg és a szövetségesek hősies erőfeszítéseinek eredményeként az ellenség teljes vereséget szenvedett, és hazánk, s vele együtt Kárpát-Ukrajna felszabadult. A történelmi események, amelyeknek tanúi vagyunk, megváltoztatták számos ország határait, és hazánk a Szovjetunió és Szovjet Ukrajna

szomszédja lett. Népünk úgy érzi, eljött az ideje, hogy Kárpát-Ukrajna visszatérjen saját hazája – a Nagy Szovjet Ukrajna – ölébe […].”[222] Gyöngyösi János magyar külügyminiszter pedig néhány héttel később az aláírással kapcsolatban többek között azt mondta: „Őszinte megelégedéssel tölt el bennünket, hogy ez az egyesülés békés úton, az érdekelt államok és népek teljes megegyezésével jött létre […].”[223]

Még a fegyverszüneti egyezmény megkötése előtt Gyöngyösi felkérte Benisch Artúrt, aki többek között a magyar delegáció szakértője volt a bécsi döntések előkészítésében, hogy dolgozzon ki egy javaslatot a kormány békeelőkészítő programjának kialakításához. A tervezet 1945 augusztusára készült el, de az egy évvel későbbi párizsi békekonferencián a magyar delegációnak egészen más problémái és feladatai voltak. Ettől függetlenül érdekes belepillantani a Kárpátaljával kapcsolatos részbe, annak realista érvelésébe: „Most, hogy Kárpátalját átadták a Szovjetnek, a csehszlovákoknak semmi érdekük nem fűződik e területhez, mert a vasúti összeköttetés Ungvár felé e vonal nélkül is biztosítható.” „Bár Ungvár is, Munkács is, Nagyszöllős is magyar nyelvterületen fekvő községek […] figyelembe véve a mai helyzetet, aligha kérhetjük az első menetnél is a városok visszaadását. Nagyon kilátástalannak látszik e városok kikapcsolásával a nyelvhatárnak határként való elfogadtatása […] mert Kárpátaljának tényleg szüksége van az Ungvár–Csap–Beregszász–Királyháza vasútvonalra […] a Szovjet itt állítólag nem adni, hanem elvenni akar, s a Tiszát kívánja határnak […].”[224]

Ezzel a Szovjetunió „bejutott a Kárpát-medencébe”, s ezt „az ottani magyar lakosság az ellenállás minden külső jele nélkül vette tudomásul”.[225] A szerződést november 22-én

csehszlovák részről, november 27-én szovjet részről is ratifikálták. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1946. január 22-én kelt rendeletével hivatalosan megalakult a Szovjetunió Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságának Kárpátontúli területe (Zakarpatszka oblaszty).

A szovjet–csehszlovák szerződés kiegészítő Jegyzőkönyve az optálásról csak a szerződő felek vonatkozásában rendelkezett. A határ mindeközben jó ideig viszonylag könnyen átjárható volt, az emberek „esténként átsétáltak a rokonokhoz a másik faluba a batyuval". 1947-ben ennek vége lett. Aki még próbálkozott és elfogták, azt lecsukták.[226]

1946 márciusában foglalta el a moszkvai nagykövet pozíciót Szekfű Gyula. Az induláskor a magyar külügytől csak szóbeli instrukciókat kapott a tevékenységére vonatkozóan, s ez a hiányosság később sem lett pótolva. Az önálló mozgástérnek megvoltak az előnyei és a hátrányai. Kárpátaljával kapcsolatban foglalkozott azoknak a kérelmével, akik Magyarországra akartak költözni, illetve felvetődött, hogy Ungváron konzulátus nyíljon. Különösen nagy gondot fordítottak ezekre az ügyekre, amikor megérkezett a nagykövetségre titkári minőségben a munkácsi születésű Tompa Zoltán. Eleinte a nagykövetség saját hatáskörben döntött arról, hogy a kérelmező jogosult-e a Magyarországra költözésre, ám amikor ez a szám elkezdett növekedni, a szovjet külügy saját hatáskörébe vonta a döntést: attól kezdve mindazoknak megtiltották a kiutazást, akiről megállapították, hogy szovjet állampolgár, azaz 1947-től jó ideig senkit nem engedtek ki az országból.[227]

„Munkács zömében magyar városnak tűnt nékem, hiszen velünk szinte mindenki magyarul beszélt. Amikor már felnőtt fejjel visszagondoltam az utcabeli szomszédjainkra, rájöttem,

hogy talán két-három család volt csak magyar, a többiek ruszinok, svábok, szlovákok, zsidók vagy bolgárok voltak. Hogy otthon hogy beszéltek, azt nem tudom egészen biztosan, de halványan az él bennem, hogy a zsidók, a svábok és a szlovákok egymás között magyarul, a ruszinok pedig ruszinul beszéltek a gyerekeikkel a családban. De mondjuk a piacon, a futballmeccsen vagy a baráti társaságokban, ahova eljártunk, szinte mindig mindenki magyarul beszélt. Ezért gondoltam, hogy itt mindenki magyar. Később a szakirodalomból derült ki számomra, hogy sem korábban, sem akkor nem volt magyar többség Munkácson. Azt hiszem, hogy ez a magyarul beszélési kedv az 1950–60-as években abból a gondolatból táplálkozott, hogy bárhová is tartozik most ez a vidék, végeredményben ez mégiscsak Magyarország. Hiszen voltak itt csehek, elmentek. Most itt vannak az oroszok – azok is elmennek előbb-utóbb, és úgyis Magyarország lesz ebből. Úgy vélem, hogy nemcsak a magyar etnikumúak, de a helybéli nem magyarok egy jelentős részének magyaros nemzettudata is nagyrészt erre épült – legalábbis abban az időben. Evidenciának tűnt, hogy ez is csak egy korszak, ami el fog múlni. Az 1970-es és a további években azonban ez a gondolat kikopik, hordozói kihalnak."[228]

5.2. REPRESSZIÓK

A szovjet rendszerben kivégezték az előző időszak parlamenti képviselőit, golyó általi halálra ítélték Bródy András volt miniszterelnököt, egy moszkvai börtönben halt meg Avgusztin Volosin szintén volt miniszterelnök. Elnémították az egyhá-

zakat, kitelepítették a németeket, kényszermunkára hurcolták a magyar felnőtt férfilakosságot. De például szabadon ki lehetett tenni magyarul a kiskapura azt a táblát, hogy „Vigyázz, a kutya hamis!”.[229]

A terror nem válogatott, az áldozatok között egyaránt voltak magyarok, ruszinok, ukránok és egyéb nemzetiségűek. A korabeli sajtó széles körben beszámolt a történésekről. Az 1980-as évek második felében országos, köztársasági, megyei és járási szinten is rehabilitációs bizottságokat hoztak létre, amelyek az 1990-es évek fordulóján „rehabilitációs igazolást” adtak ki az „indokolatlanul büntetett személyek” családtagjainak.[230] Ugyanakkor nem történt meg a nemzetiségi alapon meghurcolt személyek rehabilitálása, az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában mind a mai napig nem született ilyen törvény.

A szörnyűségek ellenére is valami élt az emberekben. Egy olyan beregszászi pártlapból idézek két különböző évtizedből, amely a vallás iránti elfogultsággal aligha volt vádolható. Majd’ húsz évvel a szovjetté válás után, 1963-ban: „– Mi a nézete a vallásról? – teszem fel neki a kérdést. / – Nem érdekel – ismeri be őszintén. – Templomba nem járok, nem imádkozom, nem gyónok. / – És a karácsonyt megtartotta? / – Hát, csak úgy szokásból.”[231] Újabb húsz esztendő múlva, 1983-ban: „Eléggé elterjedt még manapság is a húsvét, a karácsony megünneplése. Az egyháznak még mindig nagy a befolyása az olyan eseményeknél, mint a születés, az esküvő, a temetés, előfordul olyan eset is, hogy ezekben a szertartásokban komszomolok[232] is részt vesznek. Egyes falvakban még megmaradt a menyasszonytánc […] ez a szokás a pénzszerzés egyik formájává vált.”[233]

A ruszinok és görögkatolikus egyház története az 1646-os ungvári unióval több évszázadra összefonódott. A második világháború után Magyarországon megtűrt egyház maradt, azonban az érintett szomszédos országokban, beleértve a Szovjetuniót, üldözött és betiltott vallás lett.

Mihail Pronyin vezérőrnagy, a IV. Ukrán Front politikai tisztje a következőket jelentette Moszkvának: az 1944. november 26-i munkácsi manifesztum „aláírásával kapcsolatos tevékenység sikeresebb megszervezése érdekében a körzetekbe »tapasztalt« partizánokat vezényeltek, akik segítettek a népi bizottságoknak és pártszervezeteknek, oktatták őket a tömegekkel végzendő munkára. […] Mihelyt a Vörös Hadsereg elfoglalta Kárpátontúli Ukrajnát, a görögkatolikus egyház, úgymond, Róma utasítását követve, elkezdett tüntetőleg kivonulni a politikai életből. Püspöke és papjai ezt valamenynyi lehetséges módon, mind magatartásukkal, mind hivatalos megnyilvánulásaik során kiemelik. Valójában, ugyanakkor, a görögkatolikus egyház »politikától való tartózkodása« csupán a Kárpátontúli Ukrajna Szovjet Ukrajnával való újraegyesítéséért indult népi mozgalomnak való ellenszegülés palástolását szolgálja. A görögkatolikus papok majdhogynem egységesen megtagadták az újraegyesítésről szóló Manifesztum aláírását."[234]

A püspök, Romzsa Tódor 1947-ben politikai merénylet áldozata lett. A görögkatolikus egyház maradékait beterelték a pravoszláv egyház kebelébe. Mindazokat a papokat, akik elutasították a „reuniálást" (aposztáziát), kivégezték vagy bebörtönözték. A szovjet hatalom 1946-ban felszámolta a szomszédos lembergi, sztanyiszlavi,[235] drohobicsi és przemyśli görögkatolikus egyházmegyéket, Munkácson 1949. augusztus

28-án jelentették be, hogy „Kárpátontúli Ukrajnában megszűnt a papság egyházi uniója Rómával".[236]

Még 1945. december 30-án Romzsa titokban püspökké szentelte Chira Sándort, akit 1949-ben letartóztattak, majd 25 évi kényszermunkára ítélték. 1956-ban hazatért, de kitiltották Ukrajnából, és ismét Karagandába kényszerült, ahol haláláig élt.[237]

A pravoszláv egyház tevőlegesen nem vett részt a görögkatolikus egyház felszámolásában, mindenről állami szervek döntöttek, s a végrehajtás után a pravoszláv egyházat is visszaszorították. Az ateista országban nem volt más út. Nyugat-ukrajnai pravoszláv püspökök Sztálinhoz írt levélben tiltakoztak Romzsa püspök meggyilkolása miatt: „[…] az a pravoszlávságnak is ártott, s mindenkit felháborított, beleértve a pravoszlávokat is".[238] A kárpátaljai pravoszláv püspököt, Nesztort visszahívták kárpátaljai állomáshelyéről és távoli vidékre helyezték.

A római katolikus egyháznak több tucat papját küldték büntetőlágerekbe. Közkeletű neve – gulág, ami valójában egy mozaikszó (GULAG), a lágerek főigazgatóságát jelenti. Az intézményt 1960-ban szüntették meg, ám az utolsó olyan tábort, ahol politikai foglyokat tartottak, csak 1987-ben zárták be.[239]

A kisegyházakat már a „magyar időkben" sem tűrték,[240] a jobb sors a szovjet időszakban is elkerülte őket.

A kisajátított egyházi épületekből, zsinagógából, templomból koncertterem, tornaterem, múzeum, raktár stb. lett. 1961-ben a két kilométernél közelebb eső falvakat egy közigazgatás alá vonták, és az „egy falu – egy templom" elv alapján további templomokat zártak be.[241] A megmaradt templo-

mok látogatása bizonyos foglalkozások képviselőinek, mint például a pedagógusoknak, különösen nem volt ajánlott. A jég az 1980-as évek vége felé kezdett megtörni. A mára Beregszásszal egybeépült Búcsú református templomának épületét 1989-ben kapták vissza a hívek. „Az épületet bútorraktárnak használó kereskedők különösebb ellenkezés nélkül tették meg hivatalos nyilatkozatukat az épületről való lemondásról, mondván, úgyis nyirkos a belseje." Valószínűleg az egész Szovjetunióban ez volt az első eset, hogy az egyház egy épületet visszakapott.[242]

A német férfiak egy részét a magyarokkal együtt elvitték a „málenykij robotra". Röviddel ezután az Állambiztonsági Bizottság 7161. számú parancsa alapján, amely a Kelet-Közép-Európában élő németség egészét érintette, 1944. december közepén a Vörös Hadsereg által ellenőrzött európai területeken megkezdődött a német nemzetiségű lakosság nyilvántartásba vétele. A rendelet Csehszlovákiára vonatkozó kivonatát december 17-én kapta meg a 4. Ukrán Front parancsnoka, Ivan Petrov tábornok.[243] A szovjet belügyminisztérium 1945. február 7-én kelt, 1-2120. számú utasítása elrendelte az észt, lett, litván, belorusz, ukrán és moldáv tagköztársaságok határsávjaiban élő németek kitelepítését. Az 1946. február 24-én kelt, 1-2749. számú belügyi rendelet alapján telepítették ki a kárpátaljai németeket, kényszerlakhelyül a Tyumenyi területet (Nyugat-Szibéria) jelölték ki. 1949-ben deportálták a még itt maradt német családokat.[244]

Az időszakban a legtöbb embert érintő dráma a „málenykij robot" volt. Az orosz „kis munka" némileg torzított változata, oroszul ebben a formában nem is használatos. „Málenykij robotra", azaz szibériai kényszermunkára Magyarország terüle-

térről több százezer embert hurcoltak el hadifogoly minőségben, noha valamennyien civilek voltak.

Kárpátaljáról az összes munkaképes korú magyar férfit elvitték, kifejezetten etnikai alapon, bár a nemzetiségi hovatartozásnak nem jártak utána, hanem önbevallás alapján sorolták be az embereket. A magukat például szlovéknak vagy ruszinnak vallókat hazaengedték. Az emberek zöme gyanútlan volt azzal kapcsolatban, hogy megtudakolták a nemzetiségét. A gyanús személyek felderítésére átkutatták a településeket. A magyar civil férfiakat elkülönítették, mintegy 22 ezer főt előbb a szolyvai gyűjtőtáborba vittek, ahonnan a gulág munkatáboraiba kerültek. Mintegy 7–8 ezerre tehető azoknak a száma, akik már útközben vagy a lágerekben elpusztultak. Sztálin halála (1953) után fokozatosan engedték haza az embereket.[245]

Az 1990-es évektől kezdve a „málenykij robot" áldozatainak az érintett településeken, általában a templomkertben emléktáblát állítottak. A központi emlékmű az 1994-ben felavatott Szolyvai Emlékpark, amely az idők során több elemmel bővült, többek között 2008-ban egy kápolnával.

5.3. ISKOLA, KULTÚRA, CIVILEK

Az iskolákat 1945-ben államosították. Magyar tannyelvvel elemi és általános iskolák már ekkor voltak, középiskolák az 1950-es évek elejétől. A Szovjetunióban a nyolcosztályos általános iskola elvégzése 1959-től vált kötelezővé, az érettségi pedig 1977-től. A nemzetiségi iskolákban, így a magyar oktatási intézményekben orosz eredetiből fordított tankönyveket hasz-

náltak. Helyi szerzők magyar nyelven írták az ábécéskönyveket, a magyar nyelv és a magyar irodalom tankönyveket, a jóváhagyáshoz azonban orosz nyelvű fordítást is kellett mellékelni a kézirathoz. Magyar irodalomból az 1940–50-es években a tananyag szinte csak Petőfi Sándorra korlátozódott. Az 1950-es évek közepén került bele a tananyagba Olesz Honcsar *Zászlóvivők* című regénye,[246] amely később három évtizeden keresztül igen gyakran volt a magyar tannyelvű iskolákban az irodalmi érettségi vizsgadolgozatok egyik választható témája.

1950-ben pedagógiai főiskola létesült Ungváron, ahol 1953 és 1955 között, a főiskola megszűnéséig, Magyar Nyelv és Irodalom Kar is működött. A felsőoktatásban a tartós előrelépést az ungvári egyetem megnyitása jelentette 1945-ben, ahol 1963-tól intézményesült a magyar filológusképzés.[247] A festőművész Erdélyi Béla elérkezettnek látta az időt arra, hogy Ungváron képzőművészeti főiskola jöjjön létre. Néhány hónapos kísérletezés után azonban a főiskolát bezárták, helyette középszintű iparművészeti szakiskola nyílt. Erdélyi ukrán nemzetiségűnek jegyeztette be magát, bár a nyelvet nem volt képes megtanulni. „Én egy olyan francia kultúrájú, német anyanyelvű ukrán vagyok, aki magyarul tud a legjobban."[248]

A számos – egyebek között könyvkiadóként is működő – nyomda helyett a pártsajtót szolgáló nyomdák létesültek. A könyvkiadás állami monopóliummá vált, s helyszíne két kiadó lett: a Ragyanszka Skola Tankönyvkiadó ungvári nemzetiségi szerkesztősége és a Kárpáti Kiadó. A magyar nyelvű sajtó hosszú ideig csak fordításos újságokat jelentett, majd önállóvá vált a *Kárpáti Igaz Szó*. A néhány kisebb, járási lap továbbra is fordításos alapon működött.

A magyar kulturális intézmények sorában kiemelkedő szerepe volt a beregszászi Népszínháznak Nádas Anna, majd Schober Ottó vezetésével.[249] Ennek örökébe a beregszászi Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház lépett, melynek szervezése 1992-ben vette kezdetét.

Hagyománya volt a sportban a labdarúgásnak. Már az 1948-as Kijevi Dinamóban tíz kárpátaljai játékos volt, s ettől kezdve a klubok árgus szemekkel figyelték a kárpátaljai fiatalokat, fedeztek fel újabb és újabb tehetségeket. Kalocsay Géza és Szabó József világbajnoki érmet szerzett a szovjet válogatottal. Az 1980-as években a szovjet válogatottnak a 250 milliós Szovjetunióban három kárpátaljai tagja is volt. A magyar szempontból keserű emlékű, 1986-os mexikói labdarúgó világbajnokságon is volt kárpátaljai játékos a szovjet válogatottban. 2001-ben Leonyid Kucsma ukrán államfő táviratot küldött Kárpátaljára a vidék labdarúgásának százéves évfordulójára, melyben úgy fogalmazott, hogy egyetlen régió sem adott annyi tehetséget az ukrán focinak, mint éppen Kárpátalja.[250] A 2005-ben a Vitéz Pákh Sándor Jótékonysági Alapítvány támogatásával indult, majd 2016–2020-ban magyar állami támogatással kiépült a Munkács melletti Dercenben a Munkács Labdarúgó Akadémia.[251]

Önálló politikai vagy civil szervezetekkel a magyarság nem rendelkezett az időszakban, ezt az űrt az irodalmi társulások töltötték be, a Forrás Ifjúsági Stúdió, majd a József Attila Irodalmi Stúdió. A magyar írók, költők és az újságírók zöme az ungvári egyetem magyar szakán szerzett diplomát.

Az 1980-as évekre már több száz szovjet hősi emlékmű, Lenin szobor stb. állt megyeszerte. A szimbolikus tér átalakításában az etnikai dimenzió sokáig nem jelent meg vagy

igencsak burkoltan.[252] „1944 óta Beregszászon magyar szobrot nem avattak. 1972-ben kezdtük szorgalmazni a Petőfi-emléktábla felállítását, de csak 1984-re készült el. S újabb három év múlva tudtuk felavatni. Hogy miért? Mert a megyei pártbizottság csak akkor járult hozzá Petőfihez, ha az avatásakor Lenin-emléktáblát is leleplezünk. 1984-ben Vlagyimir Iljics tetteinek nem volt kerek évfordulója. Ám volt 1987-ben" – emlékezett vissza a fő szervező Dalmay Árpád. „A magyarok nagy lendülettel dolgoznak a történelmi emlékeik szaporításán" – tette hozzá az újságíró.[253]

1989. július 16-án Tiszaújlak határában, a Tisza partján felavatták a Rákóczi-szabadságharc első győztes csatájának színhelyén újjáépített, turulmadaras emlékművet. Az eredetit 1903-ban, a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 200. évfordulója alkalmából emelték, ezt a második világháború után a szovjetek lerombolták. 1989 óta a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség szervezésében minden évben megtartják a Turul-ünnepséget, mely „kárpátaljai magyar–ruszin zarándokhellyé" vált.[254] „Az újjáépítést megrendelő Bíró Andor szerint az új emlékmű egy monolit, mélyen a földbe ágyazott vasbeton szerkezet. A bomba sem tudná romba dönteni. Ezek szerint nem szedhető szét, darabjai nem építhetők át egy másik helyszínen, tehát nem kényszeríthető árulásra sem."[255]

Szovjetellenes és kolhozellenes tiltakozásokra, röplapozásra időről-időre volt példa Kárpátalján.[256] A civil mozgalmaknak nem voltak mélyreható hatásai, az egyes emberek – a résztvevők – életét azonban akár súlyosan befolyásolták. A magyar civil mozgalmak két csomópontjaként tartjuk számon a magyarországi 1956 helyi eseményeit és az 1972-es beadványügyet. Földrajzi elhelyezkedéséből adódóan 1956-ban

Magyarországra, majd 1968-ban Csehszlovákiába is Kárpátalja területén keresztül vonult át a szovjet hadsereg. Kárpátalja volt az egyik helyszín, ahol a magyar, illetve a csehszlovák állami vezetőkkel találkoztak a szovjet politikai és katonai vezetők, illetve helyi börtönökbe zárták a szabadságharc egyes résztvevőit.[257]

1956-ban Kárpátalján nem voltak tömegtüntetések, fegyveres gerillaharcok, de akadtak bátor kárpátaljaiak, akik faliújságok és röplapok révén fejezték ki szolidaritásukat a magyar szabadságharccal, a határon is megpróbáltak átszökni, sőt a Szovjetunió egyéb régióiból is ismertek megtorlásokat maguk után vonó tiltakozások. Az emberek titokban hallgatták a Szabad Európa Rádiót, az Amerika Hangját. Egyetlen helyen, Mezőkaszony és Barabás között elég kicsi volt a távolság ahhoz, hogy a határon átkiabálhassanak egymásnak az emberek. „Mindenütt a belső határsávban rejtett műszaki eszközöket, riasztó-jelző huzalokat, őrtornyokat telepítettek. A lábnyomokat rögzítő, hetente is gyakran feltárcsázott földsávval, szinte áthatolhatatlan szögesdrótkerítéssel ellátott határzónát találóan nevezték el »vasfüggönynek«. Ötvenhat őszén a szovjet határőrök számát megduplázták, folyamatos volt a járőrözés."[258]

Fodó Sándor, az ungvári egyetem tanára és Kovács Vilmos író, költő, szerkesztő a magyar szellemi élet meghatározó személyiségei voltak, akik körül elsősorban az egyetemen tanuló fiatalok tömörültek. Ez a kör 1972-ben beadványt állított össze a Szovjetunió legfelsőbb vezetéséhez címezve, a nemzetiségi jogok biztosítását követelve: a nemzetiségi oktatás lehetőségeinek kibővítése, a kulturális és médiaviszonyok javítása, a magyar nyelvi jogok kiterjesztése, a vezető

tisztségekben a magyarok részarányának növelése. A beadvány negatív következménye volt, hogy fiatalokat rúgtak ki az egyetemről, soroztak be soron kívül katonának. Ugyanakkor már rövid távon volt pozitív hozadéka is: megkezdődött a magyar nyelvű óvodahálózat fejlesztése (bár ez továbbra is elsősorban annak függvénye volt, hogy akadt-e magyar óvópedagógus az adott intézményben, ami a magyar falvakban például természetes volt), visszaadták az egyszer megadott, majd elvett jogot arra, hogy az ungvári egyetemre magyarul lehessen felvételizni, és láthatóan több magyar funkcionárius lett a helyi adminisztrációban.[259]

5.4. VASÚT, KOLHOZ, VIDÁMPARK

A háború után nagy volt a nyomorúság. „Néhány hónap óta nem tudjuk beváltani hústalonunkat, mert hatósági hús nincs."[260] „Lassan készülnek a lábbelik, mert nincs talpszeg, vasszeg, cérna és csiriz."[261]

Már a katonai megszállás idején, 1944–1945-ben a szovjetek számára a legsürgetőbb feladatok egyike volt a magántulajdon megszüntetése, a vegyi gyárak, fafeldolgozó üzemek, bányák, villanytelepek, bankok és a teljes vasúthálózat stb. államosítása. 1946-tól kezdve Kárpátalja is „ötéves tervek" szerint és a „szocialista versenyek" lázában élt.[262] Az ipari termelés zöme a kevéssé és a közepesen technológiaigényes ágazatokat fedte le.

Kárpátalján haladt keresztül az a páneurópai energiafolyosó, mely Csehszlovákiába és Magyarországra juttatta el a szovjet energiát a Barátság Kőolajvezetéken, a Béke Villa-

mos Távvezetéken és az Urengoj–Pomari–Ungvár gázvezetéken. Ukrajna az 1970-es évektől vált a Szovjetunión belül az európai irányú gázexport monopol helyzetű tranzitterületévé. A belarusz vagy a balti útvonal például rövidebb összeköttetést biztosított volna Szibéria és Ausztria, illetve Németország között, azonban az 1960-as évek végén aláírt szovjet exportszerződésekben rövid határidők szerepeltek a szállítás megkezdésére, így kezdetben a csehszlovák és ukrán termelés fedezte azokat, ezért feléjük – azaz Kárpátalján keresztül – épült meg a vezetékrendszer. Így alakult ki Oroszország és Ukrajna „bilaterális monopóliuma".[263]

A vasúti közlekedési vonalakat át kellett építeni széles nyomtávra, de voltak keskeny nyomtávú sínek is ipari célokra, illetve ilyen volt az ifjúsági vasút (pionírvasút). Az 1960-as évek közepére a kárpátaljai vasúthálózat teljes hossza meghaladta a 600 km-t. Csap, Munkács, Bátyu és Ungvár-2 voltak a legnagyobb vasúti csomópontok. A szovjet oldalon Csap, a magyar oldalon Záhony és a csehszlovák oldalon Tiszacsernyő vasutasai szorosan együttműködtek. Kárpátalján keresztül haladtak át a Moszkvát Budapesttel, Prágával és Belgráddal összekötő nemzetközi gyorsvonatok.[264]

A 19. század utolsó harmadában kiépült vasúthálózat által létrejött térszerkezet Közép- és Kelet-Európában mind a mai napig megmutatkozik a gazdaság és a településállomány struktúrájában. A két világháború között Csehszlovákiában alig növekedett a vasúthálózat. A szovjet időszakban a vasút abszolút teljesítménye növekedett, Kárpátalján is a legnagyobb munkáltatók között volt elsősorban a tranzitszállítások miatt (pl. a konténerkorszak előtt és az egyéb szállítási eszkö-

zök szűkössége miatt a széles nyomtávról a keskeny nyomtávú vagonokba és visszarakodás volumene).[265] Az 1990-es években a vasút Kárpátalján is vesztett jelentőségéből, kapacitása immár kihasználatlan maradt a gazdasági nehézségek, a szállítások drasztikus visszaesése miatt, a vasúti lakótelepek népessége kicserélődött.

„Nincs kenyerünk, Lenin elvtárs – panaszkodtak a parasztok, és Iljics még annakidején azt tanácsolta [...] hogy gondolkozzanak, nem-e lenne jó szövetkezetbe egyesülniük."[266] A kolhoz szó az orosz kifejezés átvétele mind a magyarban, mind számos más nyelvben, s kizárólag a szovjetunióbeli kollektív gazdaságot értették alatta (Magyarországon ez a volt a termelőszövetkezet – téesz). A kolhozista pedig – a kolhozban dolgozó paraszt.[267]

Kárpátalján az erőszakos kollektivizálással nem kellett kísérletezni, mint az 1920-as évek Szovjetuniójában, a több évtizedes gyakorlatot gyorsan keresztültolták a háborúban és az új rendszer korai kihívásaiban kimerült, zömében falusi társadalmon. A nagybirtokokat, a kisgazdák „fölösleges" földjeit, az egyházi földeket kisajátították, és felaprózva osztották ki a szegényeknek, azonban a földigénylők alig felének tudtak ily módon földet juttatni, mielőtt elindult a kolhozosítással az ellenkező folyamat.

A régi világból megmaradt mezőgazdasági szakemberek figyelmeztettek, hogy az elaprózással csökkeni fog a hatékonyság, azonban a műveletet az új hatalom elsősorban tekintélyszerzésnek tekintette, nem agrár-, hanem politikai szempontokat érvényesített. Akik nem akartak belépni az újonnan alakított kolhozokba, vagy otthon mezőgazdasági termékeket „rejtegettek", súlyos, akár 25 évig terjedő börtön-

büntetést is kaphattak. Ellenforradalmi tevékenység és kulák vádakkal az 1950-es évek elejéig több mint kétezer embert ítéltek el. Közben a háború utáni első években országszerte, így Kárpátalján is különböző mértékű éhínség volt jellemző, megjelentek a kéregetők tömegei.

A nyomorúságos kolhozbeli körülmények feljavításának egyetlen lehetősége a középparasztok és a „kulákok" bekényszerítése volt, aki hozták magukkal a „vagyont" is. A földek kisajátítása önkényesen történt, ami még inkább elkeserítette az embereket, akik lázadoztak, megverték a kolhozszervezőket, megrongálták az eszközöket. 1949 volt a tiltakozások utolsó éve, a megfélemlítések, a mérhetetlen börtönbüntetések megtették hatásukat, s ekkorra csökkent az élelmiszerhiány is.[268]

A szovjet évtizedek alatt „Kárpátalján a legdrasztikusabb ellenintézkedésekkel sem sikerült teljesen likvidálni a háztájit. Az alföldi részeken lakók (s a magyarság itt koncentrálódik) a háztájiban mindig megtermelték az olyan élelmiszereket, melyekből az állami kereskedelemben a legnagyobb hiány mutatkozott. […] Nagydobronyban, Beregen – s a falvak nevét tovább sorolhatnánk – még akkor is álltak a fóliasátrak, amikor az ilyen gazdálkodást a legszigorúbban tiltották és adminisztratív módszerekkel büntették."[269] A termékeiket nemcsak a helyi piacokon értékesítették, hanem átvitték a szomszédos Lembergbe is. Munka alapú migráció volt az idénymunka „Oroszba(n)" – a Szovjetunió belső, elsősorban oroszországi területein –, amire legnagyobb számban a kárpátaljai közül a románok (a szovjet időszakban: „moldovánok") vállalkoztak, ami meg is látszott az általuk lakott településeken – a többinél módosabb benyomást

keltettek, mint ahogy a magyar falvak közül pedig az élelmiszer-piacozók.

A szovjet időszak minden bizonnyal legérdekesebb létesítménye a péterfalvai Határőr Kolhoz vidámparkja volt. A kolhozelnök, Bíró Andor évtizedeken keresztül irányította az agrárkomplexumot, s majdnem ugyanilyen hosszú ideig a kijevi parlament képviselője is volt. A kolhoz a Tisza folyón átívelő földgáz-gerinchálózat megépítésével biztosítani tudta a települések gázellátását, csatornahálózatot és szennyvíztisztítót épített, a helyi magyar fiatalok otthonmaradását nagy összegű tanulmányi ösztöndíjakkal, a kolhozban dolgozókat vissza nem térítendő családalapítási, lakóház építési és egyéb támogatásokkal ösztönözte. Városias jellegű építményeket emeltetett, sportkomplexumot és galériát, amelybe híres kárpátaljai festők műveiből vásárolt be.

Bírót „[m]eghívták Amerikába, Disneyland hatására vidámparkot építtetett".[270] Akadtak utólagos fanyalgók, akik csak valamiféle álságos, szocialista kirakatot láttak benne. „Mert szép dolog, hogy van stadionunk meg vidámparkunk, de talán kisebb is elég lett volna."[271] Azonban, különösen egy ilyen világban, vagy ha úgy tetszik, még egy ilyen világban is „[a]z Élet él és élni akar".[272]

5.5. KISHATÁR

1986. április 26-án az akkor még a Szovjetunióhoz tartozó Ukrajna északi részén, a belarusz határ mellett, az orosz föderáció határához közel felrobbant a csernobili atomreaktor négy energiablokkjának egyike. Azonnal tudható volt, hogy

katasztrófa történt, nem pedig kis üzemi baleset, a Szovjetunió mégsem jelentette be nyilvánosan. A történelem legnagyobb nukleáris katasztrófája nemcsak máig ható technológiai, ökológiai, gazdasági és egyéb problémákat idézett elő, hanem, ahogy Mihail Gorbacsov fogalmazott: „Még sokkal inkább, mint az általam elindított peresztrojka, Csernobil volt talán a Szovjetunió öt évvel később bekövetkező összeomlásának igazi kiváltó oka. Csernobil történelmi fordulópont."[273]

„Ellenállás nem is volt, csak pánik, tízezrek menekülése a robbanáshoz közel eső területekről és településekről, különösen Kijevből. Hírek keringtek egy elkerülhetetlenül bekövetkező második, jóval erősebb robbanásról, »aminek következtében Kijevben olyan lesz, mint Csernobilban, Párizsban meg olyan, mint Kijevben«. Mint valamivel később kiderült, korántsem voltak alaptalanok ezek a híresztelések. Főleg nyugat felé menekültek – nálunk valamiért mindig nyugat felé menekülnek –, de a vasfüggöny miatt ez a nyugat csupán Nyugat-Ukrajnát jelenthette, a hegyek közt megbújó Kárpátalja amolyan Svájcnak tűnt, szóval soha nem felejtem el a zsúfolt pályaudvarokat, a gyerekeiket a karjukon tartó anyákat, a fülledtséget, a veszekedéseket, az ájult terhes asszonyokat, a reménytelen, több órás sorbaállásokat a pénztáraknál, a spekulánsok csillagászati árait, a ragadós, már-már halálos verejtéket az arcokon és tenyereken."[274]

„Az utóbbi évek magyarországi változásai által lehetővé vált beszélni arról, hogy határainkon túl is élnek magyarok" – ezzel kezdte beköszöntőjét a *Kárpátalja* című lap 1990. április 30-án megjelent első számában Furmann Imre, a Magyar Demokrata Fórum Országos Elnökségének tagja. A lap hátán az utolsó írás is így indított: „Napjainkban egyre többet hallunk

a határainkon túl élő magyarságról." A változások feletti tagadhatatlan örömködések sokfélék ugyan – lehet írni olyasmiről, amiről addig nem, lehet emlékezni úgy, ahogy korábban nem, lehet szervezkedni, lehet választani úgy, hogy van valamiféle halvány alternatíva –, ám ezek alfája és omegája mégiscsak az, hogy Magyarország szomszéd ország helyett anyaország lett. A magyar állam az 1989-es alkotmánymódosítással a magyarországi kisebbségeket államalkotó tényezőként ismerte el, a határon túli magyarokat pedig kiemelte a többi külföldi állampolgár kategóriájából: „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását."[275] 1989 áprilisában a minisztertanács mellett megalakult a Nemzetiségi Kollégium, amivel kezdetét vette a kérdés szakpolitikai megalapozásának intézményesítése.[276]

Mérföldkő volt 1988 őszén a kishatárforgalom megindítása a Szovjetunió nyugati határai mentén. Addig a szigorúan zárt határon csak útlevéllel és csak rendkívül szigorú feltételek teljesülése esetén lehetett átlépni, a nyitással azonban a határ menti övezetben engedélyezték a személyi igazolványhoz csatolt betétlappal való határátkelést, gyakorlatilag bárki számára, aki az említett övezetben állandó lakcímmel rendelkezett. Az erről szóló egyezmény ugyan már 1985. augusztus 1-jén megszületett, azonban csak az 1989. január 13-i keltezésű jegyzékváltással lépett hatályba.[277] A kishatárforgalom megindulását így hivatalosan az 1989. március 1-jei dátumhoz kötik.

A komoly akadályok elhárultak, de már egy pattanás az ember arcán gondot okozhatott, ha az igazolványban szereplő fényképen nem volt rajta, mert bizonytalanná tette a személy azonosíthatóságát. Néhány hónappal később, 1989

A tiszasalamoni közúti határátkelő 1990-ben
Forrás: Fortepan / Gábor Viktor, képszám: 194624

nyarán azonban Moszkva bejelentette, hogy átmenetileg szünetelteti ezt a lehetőséget. A *Népszabadság* tudósítása szerint: „A hivatkozási alap az volt, hogy a rohamszerűen megnövekedett turizmus szinte letarolta a Szovjetunió nyugati határvidékének kereskedelmét."[278] Aligha az egyszerű emberek hordták el a Szovjetuniót, de azért jól hangzik. Egyébként egyszerre maximum 30 rubel értékben vihettek ki árut külföldre – vittek mindent, amit el tudtak adni, és nem szerepelt a végtelen hosszúságú kiviteli tilalmi listán, miközben a magán viselt nemesfém ékszerekről darabra nyilatkoznia kellett az utazónak, amit visszaúton ugyancsak darabra ellenőriztek –, hogy magyar pénzhez, s azon olyan áruhoz jussanak, amihez a Szovjetunióban nem. Ez a 30 rubel nem volt nagyon kevés, az átlagembernek akkoriban akár a félhavi fi-

zetése. S mindez megérte úgy is, hogy a könnyített határátkelés elképzelhetetlen tortúra volt. „A csapi átkelésre várakozói sor Tégláson, a »szakosított« lengyel vadkempingen is túl nyúlik. A várható átkelési idő – a vámvizsgálat új keletű alaposságát is beszámítva – két-három nap."[279]

„A Moszkvából egyoldalúan elrendelt, de mindkét irányban hatályos kishatárforgalmi stop utáni szűk egy hónap bebizonyította, amit előre is tudni lehetett: nem a turizmus miatt szűkös Nyugat-Ukrajna kereskedelmi kínálata. Az üzletek most is aggasztóan üresek, aminek okán a helyi tanácsi szervek mind több településre, illetve árucikkre terjesztik ki a jegyrendszert."[280] Pár hónap szünet után, ősszel újraindult a kapcsolattartásnak nevezett ingázás. Kétségkívül egyre inkább túlélési eszköz, megélhetési kereskedelem volt a kishatárforgalom.[281]

Mielőtt 1989. október 23-án, „harangszavú délben" Szűrös Mátyás kikiáltotta a harmadik Köztársaságot, amelynek 1990 májusáig ideiglenes elnöke lett,[282] pár nappal korábban, október 14-én Beregszászba látogatott Illyés Gyula mellszobrának avatására (az alkotó Borbás Tibor szobrászművész, az ajándékozó a Kőbányai Sörgyár Illyés Gyula szocialista brigádja volt). Szűrös, akkor még mint a Magyar Népköztársaság Országgyűlésének elnöke avatóbeszédében hangsúlyozta: „A magyar nép és a kormány megelégedésére szolgál, hogy a megújuló szovjet politika – ezen belül Ukrajna – egyre kedvezőbb feltételeket teremt a kárpátaljai magyarság s a magyar anyanemzet közötti kapcsolatok bővítéséhez."[283]

Valahogy úgy, ahogy 1986-ban a csernobili tragédia politikai kezelése elindította a Szovjetunió visszafordíthatatlan erjedését, Pisztraháza pedig a kárpátaljai polgárjogi mozgalom

Beregszászi bolt ablakai, 1990
Forrás: Fortepan / Gábor Viktor, képszám: 194627

és szabad sajtó korszaknyitó eseménye volt. Az emberek elsősorban az ökológiai következményektől féltek, ez volt tehát az első zöldmozgalom a régióban. „A katonai objektumot rengeteg legenda lengte körül, például hogy atomreaktorral akarják üzemeltetni, s ennek hűtésére annyi folyadékra lesz szükség, hogy a környező falvakból eltűnik az ivóvíz, hogy a környezet és a lakosság komoly sugárzásnak lesz kitéve stb."[284]

A Munkács melletti kis ruszin falu 1989-ben emelkedett legendai magasságokba, amikor kipattant a botrány. Két munkácsi aktivista, Jevgenyija Derkacs és Ljubov Karavanszka kezdték el kongatni a vészharangot, hogy a hivatalosan tésztagyárnak (makarónigyárnak) mondott, óriási méretű betonkolosszus valójában katonai radarállomás. A tiltakozó moz-

galomnak – aláírásgyűjtés, élőlánc, tömegdemonstráció, obstrukció – köszönhetően 1990 szeptemberében meghatározatlan időre leállították az építkezést. A polgári mozgalom mellé állt a kérdésben a helyi hatalom is.[285]

A pisztraházi objektum elleni tiltakozásokban részt vett Mankovits Tamás is, aki akkor a Magyar Demokrata Fórum Külügyi Bizottságának tagja volt.[286] Kárpátaljai útjai alatt megismerkedett a helyi magyar közélet szereplőivel, és 1990 áprilisában elindította a *Kárpátalja* című, kéthetente megjelenő lapot.

A szovjet időszakban a kárpátaljai magyar sajtó egyetlen megyei lapból – *Kárpáti Igaz Szó* – és néhány olyan megyei, illetve járási lapból állt, amelyeket magyar nyelvű fordításban is kiadtak. Ezek közül az egyetlen kivétel a beregszászi *Vörös Zászló* volt, amelyet nem egy az egyben az ukrán változatból fordítottak, hanem voltak eredeti magyar nyelvű irodalmi oldalai is, illetve egyes cikkek is már eleve magyar nyelven születtek.

A magyar nyelvű olvasnivaló azonban valójában nem volt ennyire szűkös, mert 1957-től az újságárusoknál meg lehetett venni a magyarországi sajtótermékeket, később pedig előfizethetővé váltak, igaz, árukapcsolással: az adott magyarországi lap presztízsétől függően melléje egy vagy két szabadon választott, de feltétlenül orosz vagy ukrán nyelvű lapot is kötelezően elő kellett fizetni. Ez azonban nem akadályozta meg az előfizetéseket, még úgy sem, hogy az árukapcsolást akár soha ki sem nyitották az előfizetők. Viszont volt mondjuk mivel tüzet rakni télen a cserépkályhákba meg ablakot törölni.

Ez az emberöltőnyi ideig működő gyakorlat 1990 végén szakadt meg, amikor az egyik napról a másikra bevezetett

dollárelszámolás koldusszegénnyé tette a kárpátaljaiakat, s így már nem tudták előfizetni a magyarországi újságokat. Fodó Sándor, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke egyenesen az anyaországtól való elszakadásként értékelte a helyzetet.[287] Ekkor következett a remittenda korszak, amikor egyhetes, majd egyre nagyobb késésekkel hoztak át a határon lapokat, amelyeket a kezdeti időszakban így is szétkapkodtak az érdeklődő olvasók. Más is működött végig a szovjet korszakban: a magyarországi tévé- és rádióadásokat egy szál dróttal is fogni lehetett. Ennek a világnak pedig éppen a jóval későbbi digitalizáció vetett véget, amihez alkalmazkodni ismét csak időbe telt.[288]

Európában páratlan sajátosság, hogy a vidék lakossága a szovjet idők óta mind a mai napig sajátosan értelmezi az órát. Bizonyos élethelyzetekben kizárólag a hivatalostól (a szovjet időszakban a moszkvaitól, ma pedig a kijevitől) eltérő, a közép-európainak megfelelő „helyi időt" használja. Nemcsak a magánemberekre jellemző ez, hanem időnként a hivatalos feliratok is külön figyelmeztetnek erre.[289]

„[…] én bizony elég hosszú ideig elfogadtam hazámnak azt az országot, amelyben éltem […] elég sokáig dédelgettem oly sokakkal együtt azt a tévhitet, hogy az elvek jók, csak a gyakorlaton kellene igazítani. A tapasztalatok és kiábrándulások azonban halmozódtak bennem, mígnem ellenfázisba kerültem a rendszerrel: én kigyógyultam a naivitásomból, amaz meg bomlásnak indult."[290]

„Hát valahogy így zajlott az életünk: aprócska eseményekkel, csendességben, s mire eluntuk volna magunkat, akkorra mindig bezörgetett valami újabb változás."[291]

6. UKRAJNÁBAN (1991–2020)

A vasfüggöny Európa hidegháborús kettéosztottságának metaforájává vált. Eredete Winston Churchill fultoni beszéde, melyben többek között arról beszélt, hogy a Baltikumtól az Adriáig vasfüggöny ereszkedett le, s e vonal mögött van Közép- és Kelet-Európa ősi államainak összes fővárosa. „Mindezek a híres városok és országuk lakossága a szovjet szférában fekszik […].”[292]

A szovjet–magyar határ megjelölését 1948-ban a Debrecenben székelő Szovjet–Magyar Vegyesbizottság irányította. A redemarkációs dokumentum aláírására 1949. július 19-én került sor. A határoszlopokat párosan, a határvonaltól két oldalra, vagy Tiszaújlak és Szatmárcseke, illetve Szalóka és Záhony közt határfolyóként szolgáló Tisza két partján, szovjet és magyar területen állították fel.[293] Műszaki határzár nemcsak a külső határokon volt, hanem a „szocialista táboron” belül is. A CIA egy 1955-ös jelentése szerint: „A Szovjetunió jelenlegi határai valójában egy vasfüggönyt képeznek a vasfüggönyön belül.”[294] A valódi vasfüggöny mentén, a magyar–osztrák határon kezdetben aknákat telepítettek, majd az 1960-as évek-

ben éppen Kárpátalján tanulmányozták a szovjet SZ-100-as elektromos jelzőrendszert (EJR), amit aztán az osztrák részen is telepítettek.[295]

Ausztria és Magyarország 1989 februárjában állapodott meg a határzár felszámolásáról, s néhány hét alatt le is bontották a műszaki zárat. Az 1980-as évek végére még mindig a szovjet határ volt a legkevésbé átjárható.[296] „Boldog elszigeteltségben éltünk még hajdanán […] a hatalmas és legyőzhetetlen Szovjetunió szögesdrótjaival övezve."[297] „Ami a határ őrizetére szolgáló speciális műszaki eszközöket illeti, annak idején körbe voltunk véve szögesdróttal. […] Fiatal államunkban mindenféle kerítést elsodort a demokrácia hulláma a nyugati határszakaszon […] hónapok alatt megsemmisítették azokat a mérnöki-műszaki létesítményeket, amelyeket évtizedeken át hoztak létre […]."[298]

„Útközben beszélgetésbe elegyedtek. Kiderült, hogy Sanyi bácsinak saját boltocskája van a faluban. A kereskedelem nem kecsegtetett nagy jövedelemmel, de mivel máshoz nem értett, maradt a régi foglalatosság mellett. A cigarettát ő is megveheti – kelendő áru. Egyébként, a falu az államhatár tőszomszédságában fekszik. Az ottani legények néha még diszkóba is átjárnak. Az ukrán oldalon lakó nővére mesélte: lebontották a szögesdrótot és leadták a MÉH- telepekre, hogy némi zsebpénzhez jussanak. Az államhatárt állítólag őrzik, de ki tud ebben eligazodni… […]."[299]

A függetlenné váló Ukrajna – Oroszország után, amelynek területe mélyen benyúlik Ázsiába is – Európa legnagyobb kiterjedésű országa lett. Kárpátalja pedig az egyik legkisebb megyéje a maga kicsivel több mint 12 ezer négyzetkilométeres kiterjedésével a nyugati határai mentén. Kárpátalja köz-

vetlenül határos Lengyelországgal 33 km, Szlovákiával 99 km, Magyarországgal 130 km, Romániával 205 km hosszan. Jelentőségét megemelte, amikor Lengyelország és Magyarország 1999-ben, Szlovákia és Románia 2004-ben a NATO, majd Lengyelország, Szlovákia és Magyarország 2004-ben, Románia 2007-ben az EU tagja lett, illetve Lengyelország, Szlovákia és Magyarország 2007-ben csatlakozott a schengeni övezethez.[300] 2017-ben lépett hatályba az Ukrajna és az Európai Unió közötti társulási megállapodás.

6.1. ALAPSZERZŐDÉS

„A Berlini Fal leomlása után nagyszámú, addig elfojtott nacionalizmus tört fel, és a viták középpontjába három geopolitikai elem került: a nemzet, a nemzet szállásterülete és az állam. Itt, Közép- és Kelet-Európában éppen az okozza a legtöbb gondot, hogy e három elem nem esik egybe […].” Két megoldás ígérkezett: a nemzetállam megszilárdítása, integráció útján beilleszkedés az EU normáiba. A belépéssel kapcsolatos nyugati elvárásokat legkonkrétabban Édouard Balladur francia miniszterelnök fogalmazta meg.[301]

Így született meg 1993 elején az európai stabilitási egyezmény (az ún. Balladur-terv): a közép-európai és balkáni országok kössenek egymással barátsági, jószomszédi szerződéseket, e szerződésekben garantálják a határok stabilitását és a saját területükön élő etnikai, nemzeti kisebbségek jogait. A Balladur-terv elemei hasonlóak voltak ahhoz, ahogyan az első világháború utáni békerendet próbálták létrehozni, s amelyek közül a második világháború utáni békerend ki-

hagyta a kisebbségek védelmét.[302] „Az európai stabilitási egyezmény az idők során fokozatosan legyengült, és mára feloldvadt az EBESZ[303] keretei között. Ezzel minden hozzá kapcsolódó különösebb remény egyenlővé vált az EBESZ-hez fűzhető elvárásokkal."[304]

A magyar–ukrán alapszerződés majdnem olyan erős pró és kontra indulatokat vált ki, mintha Trianonról beszélnénk, sőt a diskurzusok egy rétegében össze is kapcsolódik vele annak alapján, hogy aláírása vajon árulás volt-e vagy sem. Ez a magyar reakció. Ukrán részről minden betűjéért hálásak voltak 2014-ig, amikortól lejtmenetet vett a két ország kapcsolata. Addig az ukránok semmit nem vettek igazán rossz néven, gondoljunk például a magyar státusztörvényre, amelyen Szlovákia és Románia felhorgadt, Ukrajna azonban természetesnek fogadta el.

Az egyik legizgalmasabb kérdés az alapszerződéssel kapcsolatban, hogyan került bele az ún. határklauzula, s mit is rejt ez valójában. Antall József miniszterelnöksége idején a keleti politika újdonsága volt, hogy a gyengülő moszkvai központ mellett fejleszteni kell a kapcsolatokat az egyes tagköztársaságokkal is. Ennek kapcsán egyebek mellett rendszeressé váltak 1990 nyarától Ukrajnával a kölcsönös politikusjárások. Anatolij Zlenko külügyminiszter 1990. augusztusi budapesti látogatásán Antall világossá tette, hogy Magyarország tiszteletben tartja a fennálló határokat, de szorgalmazza a területi autonómia megadását Kárpátaljának.[305] Magyarország többször jelezte Ukrajnának a szuverenitási törekvések támogatását Moszkva ellenkezése ellenére is.[306]

Az 1991. augusztusi moszkvai puccs alatt Antall kiállt a gorbacsovi vezetés mellett, noha a restaurációs kísérlet nem

kis izgalmakat okozott Magyarországon is. A miniszterelnök összehívta a Nemzetbiztonsági Kabinetet, majd televíziós beszédben szólt a lakossághoz, elítélve az államcsínyt. A budapesti szovjet nagykövet beteget jelentett, csak a puccs kudarcba fulladása után gyógyult fel.[307]

1991. december 6-án Antall József három alapszerződést írt alá az akkor még hivatalosan Szovjetunió nevű államban: Moszkvában a magyar–szovjet és a magyar–orosz alapszerződést, Kijevben a magyar–ukrán alapszerződést. A szovjet szerződés akkor tulajdonképpen már fölösleges volt, Antall azonban ragaszkodott hozzá, a szovjet kapcsolatot lezáró aktusként tekintett rá, különösen, hogy az 1956-os szovjet katonai intervenció elítélése külügyminiszteri levélváltással hivatalos formában is megtörtént, ami a szerződés szerves része lett.[308] Visszaúton Kijevben került sor a magyar–ukrán alapszerződés szignálására.

Az első szövegtervezetet az ukrán fél készítette el 1991 tavaszára, amelyben nem szerepelt sem a határkérdés, sem a kisebbségi kérdés. Jeszenszky Géza, az Antall-kormány külügyminisztere visszaemlékezése szerint az ukrán fél a területi klauzula szerepeltetéséhez kötötte a kisebbségi jogok szavatolását.[309] 1991 októberére készült el a második, javított tervezet, amiben már szerepelt a területi klauzula, együtt a magyar kisebbség jogait rögzítő cikkel. Október végén Kijevben került sor az újabb szakértői egyeztetésre. Páldi András akkori kijevi főkonzul visszaemlékezése szerint Kijevben az ukrán partnerek egyike felvetette, hogy nem eléggé egyértelmű a formula, amely kizárja az egymással szembeni területi követeléseket. Érvként a Nyugat-Ukrajnában erősödő nacionalizmusra, magyarellenességre hivatkozott. „[…] abban egyez-

tünk meg, hogy a Budapestről jött külügyi munkatárs jelenti ezt főnökének és majd rajtam keresztül megüzenik a döntést." Budapestről azonban semmiféle észrevétel nem érkezett, „a végleges szöveget Budapesten gépelték".[310] Hasonlóan emlékezett Csóti György is, akkoriban az MDF parlamenti képviselője: a területi klauzula „és nem is lesz" kitétele a miniszterelnök és a kormány által jóváhagyott szövegben még nem szerepelt, ám „Kijevbe indulás előtt mégis belekerült". „A vád: örökre lemondtunk Kárpátaljáról. Mielőtt továbbmennénk, kijelentem, hogy ez egy ostoba és történelmietlen felfogás."[311]

A területi klauzulát akkor alkalmazzák a szerződő felek, amikor nem elégednek meg nemzetközi dokumentumokra, elsősorban a Helsinki Záróokmányra való hivatkozással, hanem szükségesnek tartják konkrét, szöveges formában is beleírni a szerződéses dokumentumba a határok sérthetetlenségét és/vagy a területi integritás védelmét. Ez a gyakorlat azzal a bizonyos „német formulával" vette kezdetét, amelyre az ukránok is hivatkoztak, s ami attól kezdve a közép- és kelet-európai államok között születő bilaterális szerződések (a német–csehszlovák, lengyel–orosz, lengyel–litván, lengyel–belarusz, magyar–ukrán, lengyel–ukrán, szlovák–ukrán, belarusz–ukrán, román–ukrán szerződés) elemévé vált.[312] A formula először a Németország és Lengyelország között 1990. november 14-én megkötött határszerződés 2. cikkében szerepelt, s ugyancsak először a két ország megbékélését szolgáló, 1991. június 17-én aláírt lengyel–német jószomszédsági és kölcsönös együttműködési szerződés hivatkozott rá.[313]

Antall József az alapszerződésről szóló szavazás előtt, 1993. május 11-én az országgyűlésben tartott beszédében történész

ismereteit kamatoztatva Eötvös József bölcsességét állította szembe a deáki mítosszal: „Most tehát nem csak a szerződéshez, és nem ehhez kívánok szólni, amikor a magyar politikai gondolkodással kapcsolatban – e szerződéstől függetlenül idézem – utalok arra, ami elhangzott, Deák Ferenc híres, szállóigévé vált mondatával: mindent visszanyerhetünk, csak azt nem, miről önmagunk lemondtunk. Ez a vita, amikor lezajlott a magyar kiegyezés előtt, akkor a másik nagy magyar, Eötvös azt mondta: nézetem szerint nem azt, miről lemondtunk, hanem csak azt nem nyerhetjük vissza többé, minek visszanyerésére erőnk hiányzik, s ez az, miért én a politikát, mely abban áll, hogy magunkat tökéletes tehetetlenségre kárhoztassuk, csak azért, hogy teóriában bizonyos elveket feltartsunk, a csendes őrültség egy neménél alig tarthatom másnak."[314] A vitában felszólaló külügyminiszter, Jeszenszky Géza többek között hangsúlyozta: „Meggyőződésem, hogy ez a vita nemcsak az Országgyűlés előtt zajlik, nemcsak az Országgyűlés tagjai számára szól, hanem az egész ország, az egész Kárpát-medence, sőt a világ összes magyarja számára [...] Szól ez a vita a minket árgus szemmel figyelő szomszédainknak, közeli és távoli barátainknak és nem barátainknak. A magyar Országgyűlés és ez a Kormány most azzal birkózik, amivel [...] történelmünk talán legnagyobb nemzedéke is nem egyszer szembetalálta magát: az érzelmek és az ész konfliktusával. [...] külpolitikai programunk tételei, európai és szomszédsági, valamint a határon túli magyarsággal kapcsolatos [...]."[315]

Németh Zsolt, az ellenzéki Fidesz egyik vezető politikusa némi idő távlatából azt nyilatkozta: „Úgy véljük, hogy a határklauzulának nem volt megfelelő ellentételezése, bár tény, hogy az ukránok a kisebbségpolitika vonatkozásában több

kötelezettséget vállaltak, mint amit akár a szlovák, akár a román fél eddig akár csak homályosan is megígért volna."[316]

A legenda része, hogy nem kérték ki az alapszerződés tárgyalásakor a kárpátaljai magyarok véleményét. Fodó Sándor, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) akkori elnöke is beszállt a kisebbségi „rólunk nélkülünk" mítoszának megalapozásába. Antallhoz írt levelében arra utalt, hogy nem mindig a megfelelő embereket kérdezték meg: „a Beregszászban élő, de állami-hatalmi függésben élők" nem mindig képviselik megfelelően a KMKSZ érdekeit.[317] Nyilvánosan pedig vádként fogalmazta meg ezt az állítást: „A magyar kormányzat nagy hibát követett el akkor, amikor 1990-ben, a magyar–ukrán alapszerződés kidolgozásakor nem kérte ki a kárpátaljai magyarok véleményét [...] Nagyon nehéz érzelmileg meggyőzni az itt élőket arról, hogy a magyar–ukrán alapszerződés nem a kárpátaljai magyarság elárulása, hanem épp a fellendülés egyetlen esélye."[318]

Az 1991. december 6-án aláírt magyar–ukrán alapszerződést az ukrán Legfelsőbb Tanács 1992. július 1-jén, a magyar Országgyűlés 1993. május 11-én ratifikálta. A ratifikációs okmányokat 1993. június 16-án Budapesten cserélték ki, ezzel a szerződés hatályba lépett. Magyarországon az 1995. évi XLV. törvény hirdette ki. A 22. cikk értelmében: „Ezt a Szerződést 10 évre kötik. Hatálya ezt követően automatikusan meghosszabbodik újabb ötéves időszakokra, amennyiben a Felek egyike nem értesíti írásban a másik Felet egy évvel a Szerződés hatályának mindenkori lejárta előtt felmondási szándékáról."

6.2. POLITIKAI KÉPVISELET

A politikai képviselet és érdekérvényesítés két legfontosabb szintjét a parlament és az önkormányzatok jelentik. Különösen a parlamenti választások alkalmával az ukrajnai kampányok egyedi sajátosságai közé tartozik a Kárpátalján is megjelenő klónjelenség és újabban a koncerttechnológia. A klónozás az, amikor azonos nevű második (vagy akár több) jelöltet – klónt – is indítanak egy-egy körzetben, hogy ezzel csökkentsék a potenciális jelölt esélyeit. A 2019-es parlamenti választásokon azonban ez a jelenség erőteljesen felpörgött, immár nemcsak személyek, hanem pártok, sőt mértékadó kutatóintézetek is célpontba kerültek. Az utóbbiak esetében azok Facebook-oldalait másolták le meghamisított előrejelzésekkel. Pártoknál a népszerű párt brandjét kopírozták le – klónozták –, hogy azt a hamis benyomást keltsék a választóban, az adott jelölt a leutánzott párt színeiben indul.[319]

A koncerttechnológia régóta ismert más országokban – showműsorokkal, neves előadóművészekkel stb. népszerűsíteni a jelölteket –, ez Ukrajnába később gyűrűzött be. Az első esetben – klónozás – a kárpátaljai magyarok elszenvedők voltak, a második lehetőséggel immár maguk is éltek. A 2015-ös önkormányzati választások alkalmával például a „kárpátaljai magyar érdekvédelmi szervezetek összefogásának keretében", a kampánycsend előtti utolsó napon szervezett koncerten „Beregszász főterén, a Kossuth téren előkerült a magyar »rockhívők« körében jól ismert babos kendő (piros alapon fehér pöttyök halmaza), ami egyenes arányosságban áll Nagy Feró és a Beatrice zenekar jelenlétével".[320]

Bár az ukrán politika jelentős mértékben regionális és klánszerű alapon működik, az ukrán választási törvények ezt igyekeznek akadályozni. A politikai pártokról szóló, 2001. évi 2365-III. sz. törvény komoly megszorításokat tartalmaz a regionális pártosodás megakadályozására, többek között kötelezővé teszi a pártok számára a bejegyzést követő fél éven belül az ország közigazgatási egységeinek több mint a felében helyi szervezetek létrehozását és bejegyzését. A mindenkori önkormányzati választások sajátossága mégis az, hogy az egyes régiókban megjelennek az erős regionális pártok – országos hatásuk nincs, ám helyben meghatározó a befolyásuk.[321]

Ilyen regionális párt Kárpátalján az Egységes Centrum (JeC) 2008-tól, 2020-tól pedig a Szülőföldem Kárpátalja Párt. Regionális pártjaik vannak a magyaroknak is, mindjárt kettő: a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ)[322] és pártja – a KMKSZ Ukrajnai Magyar Párt (KMKSZ UMP) –, valamint az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség (UMDSZ)[323] és pártja –, az Ukrajnai Magyar Demokrata Párt (UMDP). Az KMKSZ 1989-ben jött létre, az UMDSZ-t néhány évvel később a KMKSZ-ből kivált ellenzék alakította meg. Választási pártjaikat 2005-ben hozták létre, hogy a megváltozott választási törvényeknek megfelelően részt tudjanak venni az önkormányzati választásokon. A parlamentbe jutás pártalapon nem lehetséges a magyarság kis számaránya miatt (országosan bőven 1% alatt), miközben a parlamenti küszöb a különböző ciklusokban 3–5% között mozgott.

Az Ukrajna függetlenedése (1991) óta eltelt harminc évben a parlamenti választásokon a kárpátaljai magyarok különböző eredményességgel szerepeltek. A mérleg inkább negatív, mint

pozitív. A változó választási törvényektől függetlenül minden esetben legfeljebb egy mandátum megszerzésére volt reális lehetőség. A kisebbségek parlamenti képviselete soha nem tartozott a központi, össztársadalmi kérdések közé, s ezért a választási törvények sem foglalkoztak ezzel külön tételként. Csak az 1994-es választások alkalmával volt megjelölve a képviselők nemzetisége, később már nem, így a további parlamenti választásokkal kapcsolatban a képviselő nemzetisége informális adat lett.

Valamennyi választási törvényt többszörösen módosították, így nem volt két olyan választás, amely szövegszerűen azonos jogszabály alapján zajlott volna. Két olyan választási törvény volt, amely tartalmazta a nemzetiségi választási körzet kialakításának lehetőségét. Az 1997. évi 541/97-VR. sz. törvény II. fejezet 7. cikk 2. bekezdése és a 2011. évi 4064-VI. sz. törvény III. fejezet 18. cikk 2. pont 3) alpontja: a választási körzetek kialakításánál figyelembe kell venni az egy tömbben élő nemzetiségek területi elhelyezkedését is. A Központi Választási Bizottság minden esetben elutasította a magyarok kérelmeit a jogszabály betartásával kapcsolatban. A kérdésben nemzetközi szervezetek sem tudtak befolyást gyakorolni, és a magyar–ukrán kormányközi megbeszélések sem vezettek eredményre.[324]

Noha a jogszabályok alapján soha nem alakítottak ki magyar választási körzetet, mégis voltak időszakok, amikor figyelembe vették a nemzetiségi arányokat. Az utolsó szovjet, 1990-es parlamenti választás során 11 egyéni választókörzetet hoztak létre Kárpátalján, közülük egy magyar többségű volt; 1994-ben a 10 megyei körzet közül az egyik de facto „magyar" körzet volt; 1998-ban az 5 egyéni körzetből egyben 50% körül

volt a magyar szavazók aránya. 2002-től kezdve azonban már nem volt magyar többségű választási körzet.

Az 1990-es szabad választásoknak magyar szempontból is komoly tétje volt. Az akkor több mint 80%-ban magyarok lakta beregszászi választói körzetben – mely magában foglalta a Beregszászi járást, Beregszász várost, valamint a Munkácsi és az Ungvári járások többségének magyarlakta településeit – a már kellően szervezetté vált magyarságnak reális esélye volt arra, hogy az akkor érvényes többségi választási rendszerben saját soraiból képviselőt delegáljon a kijevi törvényhozásba. A KMKSZ saját jelölteket indított. A beregszászi körzetre bejelentették Fodó Sándort, a szövetség elnökét, ám ő még a jelölési szakaszban visszalépett Sepa Vaszil, a Nagybaktai Mezőgazdasági Kutatóintézet igazgatója javára, akinek kampányát is erőteljesen támogatta. Fodó közben maga is elindult a nagyszőlősi körzetben, ahol a magyar szavazók aránya nem érte el a 30%-ot sem, matematikai esély sem volt a bekerülésre.[325]

Vári Fábián László, a szövetség egyik alapító tagja visszaemlékezése szerint Sepa kereste meg Fodót, és ajánlotta fel a beregszászi helyért – itt volt a mezőgazdasági kutatóintézet igazgatója –, hogy támogatja őt a nagyszőlősi körzetben. Fodónak az alkuban Kovács Miklós, a KMKSZ későbbi elnöke volt a legfőbb támogatója, aki úgy vélte, hogy ezzel tulajdonképpen két hely szerezhető. A tervbe még a KMKSZ elnökségének sem minden tagja volt beavatva. Végeredményben kiderült, hogy az egész „politikai átverés volt". Itt kezdődött „a szilárdnak hitt [magyar] egység megbontása".[326] A tagozódás Kárpátalján pártidentitás alapú.

Az összes későbbi parlamenti választás is magyar–magyar szembenállással zajlott, és nem is mindig sikerült képviselőt

juttatni a törvényhozásba. A 2019-es parlamenti választások[327] pedig immár Ukrajna és Magyarország között feszültségekhez vezettek azzal összefüggésben, hogy Ukrajna sérelmezte: magyarországi politikusok helyben agitáltak a magyar jelöltek mellett. A 2011-es választási törvény 74. cikke foglalkozik a kampányidőszakban érvényes tiltásokkal. A cikket a jogszabály eredeti szövege tartalmazza, a későbbi módosítások nem érintették. A 2012-es választások békeidőben zajlottak, a 2014-es választások már a háborús Ukrajnában, ám a magyar jelölt akkor a regnáló államfő pártjának listáján szerepelt. A 2019-es választások alkalmával viszont a magyar jelöltek egyéniben indultak, s mint ilyenek kaptak Magyarországtól politikai támogatást.

Az ukrajnai önkormányzati rendszerben 1992 és 1994 között a járások és a megyék szintjén kettős hatalom érvényesült. A helyi tanácsok elnökei és a települések elöljárói közvetlen, titkos és általános választáson kapták megbízatásukat, míg a járások és a megyék, valamint a két különleges jogállású város (Kijev és Szevasztopol) tanácsainak elnökeit az adott tanácsok választották meg. Ugyanakkor a járások és a megyék szintjén, valamint a két különleges jogállású városban a végrehajtó-hatalmi feladatokat nem a helyi tanács által felállított végrehajtó bizottság, illetve tanácselnök, hanem külön törvényben meghatározott jogállású és hatáskörrel felruházott elnöki megbízott és annak alárendelt járási, illetve megyei helyi állami közigazgatás látta el. Az önkormányzati törvény 1994-es módosításával többek között megszűntek regionális szinteken az elnöki megbízottak és a helyi állami közigazgatások intézményei. A helyi végrehajtó hatalmat újra az egyenesen és közvetlen választásokon mandátumot szer-

ző elnökök és a tanácsok által meghatalmazott végrehajtó bizottságok gyakorolták, s ellátták az állami végrehajtó hatalom feladatait is. 1999-ben újra felállították az 1994-ben megszüntetett hatalmi vertikumot „helyi állami adminisztráció" néven, melynek vezetőjét – köznyelvben: a kormányzót – a kormány javaslatára Ukrajna elnöke nevezi ki.[328]

A mindenkori önkormányzati választások sajátossága, hogy a pártpreferenciák csak megyei, járási és városi szinten nyilvánulnak meg, illetve regionális szinten olyan regionális politikai erők is érvényesülhetnek, amelyek az országos politikában nem játszanak szerepet, nem parlamenti pártok. Ezeknek a pártoknak kifejezett célja a regionális politikai érdekek képviselete – ilyen a KMKSZ UMP és az UMDP is.

A legnagyobb változások az önkormányzati választások törvényi szabályozását illetően a 2015-ös és a 2020-as választások alkalmával történtek. A 2015. évi 595-VIII. sz. törvény az önkormányzati választásokról meglehetősen bonyolult rendszert vezetett be. Ebben az „európai modellben" falvakban, nagyközségekben 90 ezer főig – többségi rendszer, 90 ezernél nagyobb településeken – abszolút többség, városokban, járásokban, megyékben – arányos rendszer érvényesült. Pártszövetségek nem indulhattak, 30%-os női kvótát vezetett be, a bejutási küszöböt a törvény 5%-ban állapította meg. Komoly változást jelentett az önkormányzati képviselők létszámának jelentős csökkentése is.

A 2020-as önkormányzati választások gyökeresen eltérő feltételek mellett zajlottak. Bár maradt a választási törvény, abban módosításokat eszközöltek, illetve megváltozott Ukrajna-szerte, így Kárpátalján is a közigazgatási beosztás. A választásokat ebben az új struktúrában rendezték. A választá-

si törvényben a fő változások, hogy ahol a szavazók száma 10 ezer alatti, a falusi, községi, illetve városi tanácsok képviselőit a többmandátumú választási körzetekben többségi rendszer szerint választják majd. Ott viszont, ahol a szavazójoggal rendelkező polgárok száma meghaladja a 10 ezer főt, a képviselőket az arányos képviseleti rendszer szerint nyílt listákon választják meg. A listás mandátumokhoz az 5%-os küszöböt meghaladó pártok jutnak. Egyértelműen látszik, hogy ezzel a módosítással a törvény a pártokat minden szinten igyekszik jóval nagyobb szerephez juttatni, mint a megelőző választások alkalmával. A polgármesterek esetében hetvenötezer fő alatt egyszerű többséggel lehet nyerni, e fölött kétfordulós a választás, ha az első fordulóban nincs meg a minősített többség.

Számszerűsítve az önkormányzati választáson elért eredményeket a következő látjuk. A helyhatósági választásokon az 1990-es években a KMKSZ szerepelt, az ezredforduló után mindkét szervezet, illetve 2006-tól a politikai pártjaik. Valamennyiszer külön-külön indultak a 2015-ös választások kivételével, amikor a választási szabályok megváltozása miatt önállóan nem volt esély például a megyei tanácsba való bejutásra, pártszövetségek indulására pedig nem volt lehetőség. Emiatt Budapest támogató hozzáállásával az a megoldás született, hogy az egyes listák egy-egy párt nevén futottak, de ezek a listák paritásos alapon tartalmazták a képviselőjelölteket, illetve közösen támogatták a polgármesterjelölteket.

A mandátumokat a két párt a megyei tanácsban, a járási és városi tanácsokban szerezte, ettől alacsonyabb szintű településeken elvétve találni pártjelöltet. 2010-ben a két magyar párt a Beregszászi Járási Tanácsban rendelkezett a man-

dátumok közel felével, illetve jelentős súlyt képviseltek a Beregszászi Városi Tanácsban. 2015-ben a Kárpátaljai Megyei Tanácsban a mandátumok 12,5%-ával – ami körülbelül megfelelt a magyarok megyén belüli arányának – a mérleg nyelvét jelentették. Többségük volt a Beregszászi Járási Tanácsban, valamint jelentős volt a súlyuk a Nagyszőlősi Járási Tanácsban, a Beregszászi Városi Tanácsban és a Csapi Városi Tanácsban.

2020-ban a pártok önállóan indultak. A megyei tanácsnak 2006 óta magyar volt az egyik alelnöke, ez az íratlan hagyomány most megszakadt. A két pártnak együtt többsége van a Beregszászi Városi Tanácsban, jelentős súllyal a Beregszászi Járási Tanácsban és a Csapi Városi Tanácsban rendelkeznek. Az új választási szabályok alapján alacsonyabb szinten, a nagyközségek és a községek szintjén is megjelent a magyar pártképviselet: a 18 nagyközségi tanácsból 5-ben, a 35 községi tanácsból 8-ban van magyar pártérdekeltség, de csak két községi tanácsban van magyar többség.[329]

A 2020-as önkormányzati választás – a 2019-es parlamenti választáshoz hasonlóan – a két ország közötti konfliktus terepévé is vált. Az ukrán választási törvény szerint nem vehet részt a választási agitációban olyan személy, aki nem ukrán állampolgár, illetve ukrán állampolgárok sem olyan külföldi tömegtájékoztatási eszközök igénybevételével, amelyek elérhetők Ukrajnában (2015. évi 595-VIII. sz. törvény, 60. cikk). Ukrajna a választásokba való beavatkozással vádolt meg magyarországi politikusokat, amiért a magyar jelöltek támogatására biztattak. Emiatt magas rangú kormánytisztviselőket tiltottak ki az országból.[330] A választások után, 2020 novemberében az Ukrán Biztonsági Szolgálat házkutatást

tartott több magyar alapítványnál.[331] Megválasztott képviselőket eljárással fenyegették meg a magyar himnusz éneklése miatt,[332] ugyanígy a magyar zászló használata ellen is felszólaltak.[333] De szóba került a magyar pártok regisztrációjának törlése is.[334]

Megkerülhetetlen az a kérdés, hogy a magyarországi média és a politikum egy része, különösen a magyarországi parlamenti választásokkor, felhorgad az „ukrán" szavazókon, akik a szociális ellátórendszert is elveszik anélkül, hogy itt adóznának. Retorikailag nem különböztethető meg világosan, hogy a jogalkotó a célpont vagy a joggal élő személyek. Ezt egy mezei kárpátaljainak sok szempontból nehéz vagy lehetetlen megemésztenie. Az 1990-es évek elején a teljes nincstelenséget a hallgatólagosan engedélyezett, határon átnyúló csencselésekkel lehetett túlélni. A helyzet normalizálódott, de az életminőség beállt egy reménytelenül változtathatatlannak tetsző, monoton szintre, amelyet többek között egy folyamatosan nehéz helyzetben lévő egészügyi rendszer kísér(t). A magyar állampolgárság megszerzése – az ukrán törvények ezzel kapcsolatos elutasítása ellenére – egyfajta lélegeztető csatorna. Ugyanakkor a magyarországi ellátórendszer csak úgy áll rendelkezésükre, ha Ukrajna felé minden szálat elvágnak, leadják a személyi igazolványukat, és kijelentkeznek minden nyilvántartásból. Az ezzel nem mindig azonos de facto helyzet ex lex állapotokat alakít ki, komolyan fenyegetve emberi sorsokat.

6.3. ISKOLA, EGYHÁZ, KULTÚRA

A nemzetközi jog és az egyes államok belső jogi fejlődése folyamatosan próbál válaszokat adni a kisebbségi kérdésre. Nyilvánvaló, hogy senki nem találta meg a bölcsek kövét, hol jobb, hol rosszabb irányba történt elmozdulás. Az államonként változó helyzetben nem született egységes definíció arra nézve, kit tekintünk kisebbségnek. 1992 óta rendelkezésre áll a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája, amely azonban olyan à la carte típusú nemzetközi egyezmény, amelynél a ratifikáló államoknak a kötelező cikkek mellett nem kell minden paragrafust elfogadniuk, hanem kiválogathatják az országukban alkalmazható vagy éppen nekik tetsző passzusokat. Nagyjából igaz ez a kisebbségi jogok, a kisebbségi nyelvi jogok értelmezésére is: viszonylag problémamentes időszakban érvényesül a békés egymás mellett élés, probléma esetén pedig meg lehet találni a (jog)hézagokat, és mindig megvan a lehetőség olyan új szabályozásokat alkotni, amelyek teljesen új irányokat szabnak. Minden fordulat rendre több-kevesebb áldozattal jár valamelyik oldalon.

A kárpátaljai magyarok legnagyobb teljesítménye és kincse a magyar tannyelvű iskolarendszer az óvodától a felsőoktatásig. Az állami iskolarendszerben – mintegy kilencven oktatási intézményben – végig magyar nyelven lehet tanulni, és magyar tannyelvű az alapítványi fenntartású, Magyarországról finanszírozott, de az ukrán jog szerint akkreditált II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Beregszászban,[335] illetve az állami Ungvári Nemzeti Egyetem magyar kara.[336] Ez volt a helyzet a 2017-es oktatási kerettörvény (2017. évi 2145-VIII. sz. törvény) elfogadásáig, amely megszüntette a nemze-

tiségi iskolákat, és 2023-tól felmenő rendszerben kétnyelvű oktatást vezet be.[337]

2019 áprilisában a parlament elfogadta az új, 2019. évi 2704-VIII. sz. nyelvtörvényt is, amely a magánbeszélgetések és az egyházi szertartások kivételével kizárólagossá tette az államnyelv használatát az államigazgatásban, a közéletben, a kultúrában és a sportban, illetve kvótákhoz kötötte a kisebbségi nyelvek használhatóságának mértékét a tömegtájékoztatásban és az oktatásban. Az államnyelv elvágólagos érvényre juttatását az tompítja némileg, hogy a törvény egyes passzusai nem egyszerre, hanem időben elnyújtva válnak hatályossá.[338]

Hitélet szempontjából a Szovjetunió 1990. évi 1689-1. sz. törvénye a lelkiismereti szabadságról és a felekezetekről garantálta az állampolgárok számára a lelkiismereti és vallásszabadságot, a vallás szabad megválasztásának jogát, meghatározta az állam elhatárolódását a vallási szervezetektől, kitért azok fogalmi meghatározására. Az ukrán parlament által elfogadott 1991. évi 987-XII. sz. törvény pedig a lelkiismereti szabadságról és a vallási szervezetekről kimondta, hogy a vallási szervezetek használhatják azokat az épületeket, melyeket az állami, társadalmi szervezetek vagy civil személyek hivatalosan a rendelkezésükre bocsátanak, továbbá, hogy az állami tulajdonban lévő kultikus épületeket és tárgyakat vissza kell szolgáltatni a vallási szervezetek tulajdonába.[339]

Felekezeti szempontból a legbefolyásosabb Kárpátalján a pravoszláv egyház.[340] A hívek száma tekintetében ezután következik a görögkatolikus egyház, melynek zömében ukrán nemzetiségűek a tagjai, a magyarok aránya itt 10% alatti. A római katolikus egyház nemzetiségi szempontból a legszí-

nesebb, magyarok, szlovákok, románok és ukránok is vannak a katolikusok között. Kárpátalján „magyar vallásként" a református vallást tartják számon: ahogy a helyi mondás tartja, minden református magyar, de nem minden magyar református. A régió felekezeti térképét számos újprotestáns kisegyház színesíti, közülük a legszámosabbak a jehovisták, a baptisták, az adventisták és a szombatisták.[341]

Az 1980-as évek második felében az illegalitásban működő nyugat-ukrajnai görögkatolikus egyházi vezetők a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsához és a római pápához fordultak az egyház jogaiba való visszahelyezése érdekében. Mihail Gorbacsov és II. János Pál pápa személyes találkozója után a Szovjetunió és a Vatikán felvette a diplomáciai kapcsolatokat. 1988. november 30-án a szovjet kormány egyházügyi tanácsa bejelentette a görögkatolikus közösségek újbóli bejegyzését. Ezzel ismét helyreállt a lembergi, az ivano-frankivszki és a munkácsi egyházmegye,[342] amit Lembergben jelentettek be 1989. október 20-án.[343] A görögkatolikus egyházat betiltó 1949-es rendeletet 1989. december 13-ával helyezték hatályon kívül. „1990 telén, negyvenéves szüneteltetés után, az első görögkatolikus liturgiát több helyen a templomudvaron, a csikorgó fagyban tartották meg."[344] A vértanú Romzsa Tódort 2001. június 27-én II. János Pál pápa boldoggá avatta.[345]

1988-ban a Kijevi Rusz megkeresztelkedésének ezeréves évfordulója alkalmából az államilag szervezett ünnepségekre számos külföldi főpap érkezett a Szovjetunióba, köztük volt Paskai László bíboros, esztergomi prímás érsek a pápai delegáció tagjaként. Paskainak megengedték, hogy Kárpátaljára is ellátogasson. A szovjet vezetéssel sikerült megállapodnia arról, hogy engedélyezik magyarországi papok kárpátaljai szol-

gálatát.[346] Paskai egyebek mellett a következőket nyilatkozta kárpátaljai látogatásáról: „Mint máshol, itt is arra adtam biztatást, hogy úgy legyenek saját országuk becsületes állampolgárai, hogy egyben nemzeti sajátosságaikat és kulturális értékeiket megőrizzék. Ez a feladat a soknemzetiségű Kárpátalján mindenkire vonatkozik."[347]

1993. június 26-án, 46 évnyi szünet után szenteltek először helyi papot Kárpátalján. 1993. augusztus 14-én megalakult a Kárpátaljai Római Katolikus Apostoli Kormányzóság,[348] december 16-án a munkácsi római katolikus templomban kihirdették az erről szóló pápai bullát.[349] A legelső teendőkhöz tartozott a karitászok (szeretetszolgálatok) felállítása. Több településen szerveztek ingyenkonyhát, étel-házhozszállítást a rászorulóknak, gyermekotthonokat, idősek otthonait, a szellemi és testi fogyatékosok számára rehabilitációs központokat és foglalkoztató műhelyeket alapítottak, óvodákat, kollégiumokat és Munkácson líceumot tartanak fenn. A széles körű tevékenységhez tartozik a krízisközpont működtetése az egyedülálló és otthon nélkül maradt szülőknek, valamint az „Élet Ablaka", egy kihelyezett inkubátor az elhagyott csecsemők számára a munkácsi gyermekkórházban.[350]

A második világháború után önálló egyházkerületbe szerveződő Kárpátaljai Református Egyház[351] újjáéledése szintén az 1980-as évek végétől vette kezdetét. A szovjet időszakban az Egyházügyi Hivatal által kinevezett „területi megbízott" látta el a püspöki teendőket. A református jogrend az 1991. április 4-i zsinattal állt helyre, amikor ismét zsinati ülésen választották meg az egyház vezetőit.[352]

A református egyház négy líceumot működtet, valamint diakóniai intézményeket tart fenn (ingyenkonyhák, gyerek-

otthonok, idősek otthona), kiterjedt missziós tevékenységet folytat (foglalkoznak a romákkal, a szenvedélybetegekkel). A lelkészutánpótlást a szovjet időkben „házi" oktatás keretében tudták úgy-ahogy biztosítani, a külföldi képzésen való részvétel 1989-től vált lehetővé. Segítséget nyújtanak a rászoruló betegek kórházi vagy külföldi gyógykezelésének megszervezésében és különösen a gazdaságilag igen nehéz 1990-es években a Magyarországról, Hollandiából, Kanadából és Németországból érkező segélyek elosztásában.[353]

Kárpátalja kulturális életéből[354] talán a legismertebbek a fesztiválok, valamint, néhány példát említve, az olyan brandtermékek, mint a beregi „csillagos szegfűs", „Rákóczi-mintás", „tulipános", a dobronyi „piros rózsás" szőttesek, hímzések, hucul minták, szövött takarók, szőnyegek, a fazekasság. A vidék egy turisztikai kaland mindenféle értelemben.

6.4. EMLÉKHELYEK

Kárpátalja területén található többek között tizenkét középkori vár, illetve várrom,[355] több tucat ma is működő kolostor, mintegy hatvan 17–18. századi görögkatolikus fatemplom.

A szovjet múlttól való eltávolodás a köztéri emlékjelek eltávolításával részben végbement az 1990-es évek elején. Meglehetősen ellentmondásos folyamat volt ez, és befejezetlen. Ellentmondásos, mert az egyik helyen a Lenin-szobrot fényes nappal, közönség előtt bontották le, máshol meg az éjszaka leple alatt vitték el a helyéről. S befejezetlen, mert a 2015-ös „kommunizmustalanító törvénycsomaggal" elindított mód-

szeres szovjet-orosz múltfelszámolás során még mindig találtak például Lenin szobrokat is.

1991-ben Beregszászban: „A Lenin-szobor lebontása városunkban, mint minden más városban is, kétségtelenül nem váltott ki egyöntetű helyeslést. Sokan vannak, akik nem értenek azzal egyet. Ám a szobor lebontásáról az ebben a kérdésben egyedül illetékes városi tanács döntött! A Lenin-szobrot kulturált, civilizált módon, felesleges tüntetések, tömeggyűlések nélkül sértetlenül emelték le talapzatáról és azt a kommunális lakásgazdálkodási termelési főosztály őrzi. Vandalizmus tehát nem történt!"[356]

1996-ban még mindig volt nyoma nosztalgiának. „Beregszász főterén is nyoma veszett a Lenin-szobornak. Mégpedig távolról sem olyan csinnadratta és felhajtás közepette, mint ahogy leleplezték. Egy éjszaka fölösleges zaj és hírverés nélkül szedték le talapzatáról és küldték »száműzetésbe«. Sokáig nem tudta senki, hogy hova lett a világproletariátus vezérének tömör, 5 tonnányi bronzból kiöntött szobra, amit a beregszásziak pénzéből a Szovjetunió megalakulásának 50. évfordulója tiszteletére készítettek el és lepleztek le. Az idén a beregszászi kommunisták megtudták, hogy a szobor az ungvári tájmúzeumban van. A járási pártbizottság küldöttsége több ízben is ellátogatott Ungvárra, hogy meggyőződjön erről, s negyedik alkalommal sikerült kideríteniük, hogy a tájmúzeumban levő szobor valóban a beregszászi emlékmű."[357]

Csapon azonban sokáig a helyén maradt a szobor. „A főtéren még ott áll Lenin hatalmas szobra, nem tudni, hogy ma is egyetértenek-e az eszméivel, vagy csak egyszerűen ottfelejtették. A szobor mögött két pályaudvar is található, az egyik ta-

lán még a Monarchia idejéből származik, a másikat a moszkvai olimpiai játékok [1980] tiszteletére emelték, feltehetőleg a szélesvágányú vonatokra átszálló turistákat kívánták elkápráztatni vele."[358] A „kommunizmustalanító" hullám és az azzal járó (maradék) Lenin-hullás azonban elbánt vele. 2017-ben számolt be a sajtó a következőkről: „Végre megoldódott a csapi Lenin-szobor többéves kálváriája. A bronzból öntött monstrum a város központjából a szociális otthon területére került, ahol a kijevi Majdan[359] eseményeit követően ledöntötték. Mint arról Valerij Szamardak polgármester beszámolt, az önkormányzat a múlt év szeptemberében úgy határozott, elárverezik az érckolosszust, a bevétel a város büdzséjét gazdagítja és jótékony célra lesz fordítva. Most végre kalapács alá került. Az aukcióra egy érdeklődő jelentkezett, aki nem licitált, hanem megadta érte a 253 931 hrivnya[360] kikiáltási árat."[361]

Érdekes például Kijev és Kárpátalja összevetése annak kapcsán, milyen változásokat hozott a „kommunizmustalanítás" a szimbolikus térben. „Amíg a főváros új köztérnevei túlnyomórészt az ukrán nemzeti történelem és kultúra szereplői mellett vitatott megítélésű politikai alakokról nyerték nevüket, addig Kárpátalján a helyi és regionális történelem, közélet, kultúra kiemelkedő személyiségei váltak névadóvá. Így az utóbbi két-három év köztérátnevezései következtében Kárpátalja-szerte immár több utca viseli Zrínyi vagy Rákóczi nevét. Beregszász esetében […] több olyan semleges jelentésű köztérnév (pl. Rövid, Széna) is visszaállításra került, amely a 19. század végén, 20. század elején volt hivatalos, tehát a város magyar időszakához, magyar múltjához kötődik."[362]

Kétségtelenül a leginkább emblematikus emlékhely a Vereckei-hágó. Ma itt két emlékmű áll egymás közelében –

a magyar honfoglalási emlékmű[363] és egy a köznyelvben „szicsgárdista emlékműnek" titulált monumentum Kárpátaljának Magyarország általi 1939-es visszacsatolására emlékeztetve. A valóságban az ukrán emlékmű semmilyen formában – sem külsőségeiben, sem pedig feliratában – nem utal konkrétan az 1939-es kárpátaljai eseményekre, hanem a felirata – Dmitro Tkacs akkori budapesti ukrán nagykövet ötlete alapján – megegyezik a budapesti Gellért-hegyen álló Szabadság-szobor új, az 1993-as átalakítás utáni feliratával, természetesen az országnév kivételével: „Mindazon hősök emlékére, akik életüket áldozták Ukrajna függetlenségéért, szabadságáért és boldogulásáért." Ez a megoldás azért született, mert 2008-ban volt remény arra, hogy a két emlékművet egyszerre avatják fel a két ország államfői, azonban a hosszas előkészítés ellenére ez az elképzelés végül kudarcba fulladt.[364] 2008-ban a két magyar szervezet, a KMKSZ és az UMDSZ külön-külön avatta fel a honfoglalási emlékművet, szimbolizálva a magyar–magyar megosztottságot is.[365]

A vereckei emlékmű – melynek felállítását a kárpátaljai magyarok kezdeményezték a honfoglalás 1100. évfordulójára – több mint tízéves története lassan az ukrán állam integritását feszegető kérdéssé vált. A Vereckei-hágó érintett része hétköznapi értelemben a „senki földje", hiszen 1980-ig erre haladt az országút, utána azonban átadták az új, elkerülő utat.

6.5. AUTONÓMIA

Ukrán elemzők is elismerik, hogy a magyarok Ukrajnában jobban „látszanak", mint az számarányukból következne (az ország lakosságának 0,3%-a). Az autonómiaelképzelésekkel kapcsolatos diskurzusok hol megengedőbbek, hol teljes mértékben elutasítók voltak, valós esély a megvalósításra azonban sosem mutatkozott. Ukrajnában már 2014 – a Krím elcsatolása és a keleti megyékben a hibridháború kitörése – előtt is, de azóta különösen nemzetbiztonságot fenyegető kérdésnek tekintik. Elméleti felvetése sem lehetséges. Ukrajna közigazgatásilag 24 megyére, a Krími Autonóm Köztársaságra és két speciális státusú városra (Kijev és Szevasztopol) tagolódik.[366] A krími autonómia azonban közigazgatási szempontból a megyékhez volt hasonlatos, és az etnikai komponens nem játszott benne szerepet.

1989. augusztus 15-én jelent meg a sajtóban a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának platformtervezete a párt nemzetiségi politikájáról, amely többek között nemzetiségi körzetek lehetőségét vetette fel azon kisebbségek számára is, amelyek korábban nem rendelkeztek ilyennel. A frissen alakult Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség ennek hatására állásfoglalást adott ki magyar autonóm körzet létrehozásáról Beregszász központtal. Az autonómiatervek azonban elcsitultak, miután Mihail Gorbacsov 1989. szeptember 20-i beszédében úgy fogalmazott, hogy „a mostani nemzeti területi megoszlás nem akadályozza a nemzetiségek normális életét az ország különböző vidékein".[367] „A szervezeten belül egy esztendő alatt is több irányzat alakult ki. A beregszásziak az autonóm körzet hívei, mert az ellenzőkkel

szemben úgy tartják, így jobban segíthetik a szórványmagyarság ügyét is. Az a véleményük, hogy a Szovjetunióban egyelőre ez az önrendelkezés egyetlen elérhető formája."[368]

A keményvonalas szovjet restaurációt célul tűző, 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet felgyorsította az ukrajnai és azon belül a kárpátaljai politikai folyamatokat is. Ukrajna függetlenségét 1991. augusztus 24-én kiáltották ki – ehhez kötve ünneplik a függetlenség napját –, azonban a de jure függetlenséget a 1991. december 1-jei népszavazás eredményezte, mely alkalommal négy kérdésben kellett dönteniük a polgároknak: országos referendum keretében az ország függetlenségéről, ezzel együtt Ukrajna első államfőjének megválasztásáról, valamint Kárpátalján referendum keretében a megye státuszáról és a Beregszászi járásban referendum volt a járás státuszáról is.[369]

A Beregszászi Járási Tanács még 1991. szeptember 14-én hozott határozata értelmében szavaztak a járás lakosai a magyar autonóm körzetről (a résztvevők 81,4%-a igennel).[370] A másik népszavazást a megyei tanács írta ki meglehetősen szokatlan körülmények között. A testület korábban napirendre vette a megye autonómiájáról szóló népszavazás ügyét, melynek civil hátteret a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség kezdeményezésére létrehozott Kárpátaljai Nemzetiségek Demokratikus Ligája biztosított, amely egyesítette a megye nemzetiségi szervezeteit. Az ukrán nemzeti érzelmű oldal a lépést a független Ukrajna elleni merényletnek értékelte, és minden lehetséges eszközzel (ülősztrájk, éhségsztrájk, a megyei tanács épületének blokádja, diáktüntetés stb.) igyekezett megakadályozni a referendumot.

A megyei tanács október 31-én végül mégis kiírta a népszavazást december 1-jére. A Legfelsőbb Tanács, azaz az ukrán parlament november 6-án határozatban fordult a kárpátaljai megyei tanácshoz, hogy vonja vissza október 31-i döntését.[371] A megyébe látogató Leonyid Kravcsuk (akkor még a Legfelsőbb Tanács elnöke, a független Ukrajna államfőjelöltje) nyomatékos kérésére végül a referendum tárgyát változtatták meg: eredetileg a Kárpátaljai Autonóm Területről szólt volna a szavazás, ehelyett a megnevezést Kárpátaljai Speciális Önkormányzati Közigazgatási Területre változtatták.[372] A megyei referendum kérdésére – „Szeretné-e, hogy Kárpátalja Ukrajna Alkotmányába foglalt speciális önkormányzati státuszt kapjon, a független Ukrajna szerves részeként, ugyanakkor ne legyen hozzácsatolható semmilyen más közigazgatási egységhez?" – a kárpátaljaiak 78%-a igennel válaszolt.[373]

A szakértői vélemények arról, hogy „mi történt" az 1991-es helyi (megyei) referendum kapcsán, három fő pontban összegezhetők: a népszavazásra feltett kérdésben nem szerepel az „autonómia" kifejezés; a helyi népszavazásról szóló akkor hatályos törvény nem tette lehetővé, hogy helyi népszavazásra tegyenek fel autonómiával kapcsolatos kérdést, bármely közigazgatási berendezkedéssel kapcsolatos kérdést az alkotmány értelmében csak országos népszavazás keretében lehet vizsgálni.[374] Ily módon a helyi népszavazással csak megerősítették Kárpátalja státuszát, hogy önálló megye Ukrajnán belül – nem vonható össze más közigazgatási egységekkel.[375]

A referendum eredményét hivatalosan is közétették, és a megyei tanács megtette a szükséges törvényalkotási kezdeményezést: 1992. március 6-án kérte Ukrajna Legfelsőbb Tanácsát, hogy fogadja el a Kárpátalja speciális önkormányzati

státuszáról szóló törvényt, és ismerje el önálló nemzetiségnek a ruszinokat. 1992. április 28-án pedig a Beregszászi Járási Tanács megszavazta a magyar autonóm körzet megalakításáról szóló törvénytervezetet, valamint felszólította a megyei tanácsot és Ukrajna Legfelsőbb Tanácsát annak támogatására. Sem a Kárpátaljai Megyei Tanács, sem a Beregszászi Járási Tanács kezdeményezése nem talált támogatásra Kijevben. Az államfő azonban rendeletet adott ki, mely szerint a megyében szabad gazdasági övezeteket kell létrehozni.[376]

A rendelet folyományaként az ezredfordulón létrejött a kárpátaljai szabad gazdasági övezet, valamint a kárpátaljai különleges befektetési övezet. A szabad gazdasági övezetről szóló, 2001-es törvény azonban megtévesztő elnevezésével ellentétben nem egész Kárpátalját foglalta magában, hanem mindössze 737,9 ha területre állapított meg különleges vám- és adószabályokat, valamint a gazdasági tevékenység egyéb rendjét. Ebből a fajta kedvezményből is visszavett az a 2005-ös kormánydöntés, amellyel megszüntették a különleges gazdasági övezetek területén nyújtott befektetői kedvezményeket.[377] Ukrajnában a szabad gazdasági övezetek (11) és a kiemelt fejlesztési területek (több mint 70) virágzásának időszaka a 2000-es évek első felére esett, az említett rendelet ezeknek a gazdasági régióknak a legfőbb vonzerejét – a kedvezményes adózás lehetőségét – szüntette meg, elsősorban az átláthatatlanságra és az adózási visszaélésekre hivatkozva.[378]

Nem lett sikeres projekt a Kárpátalja területét érintő, „Közép-Európa keleti felén"[379] az 1990-es években keletkezett eurorégiók egyike, az 1993-ban létrehozott Kárpátok Eurorégió sem. Anyagi erőforrások szűkében a működés alapfeltétele a Nyugattal való kapcsolatrendszer kiépítése, az együttmű-

ködési és pályázati lehetőségek kihasználása volt. Azonban kezdettől hiány mutatkozott mind érdeklődésben, mind potenciális pártfogókban annak ellenére, hogy a Nyugat a térség modellértékű kísérletének tartotta.[380] A Kárpátok Eurorégió azonban még így is példaként szolgált újabb eurorégiók létrehozására, valamint tapasztalatait tanulmányozta az Európai Bizottság is, amikor az új PHARE CBC programját[381] kidolgozta az interregionális együttműködések megsegítésére Kelet-Közép-Európában.[382]

Az 1991. decemberi megyei referendum bukása után Kárpátalja státuszáról a Kárpátaljai Ruszinok Szövetsége folytatta a vitákat, kitartva álláspontja mellett, hogy jogszerűtlen az 1945-ös csehszlovák–szovjet szerződés, és hogy érvényt kell szerezni az 1938 végén a csehszlovák hatalom által kihirdetett kárpátaljai (csehszlovák) autonómiatörvénynek. A szövetség kezdeményezésére 1993. május 15-én Munkácson kikiáltották Podkarpatszka Rusz ideiglenes kormányát, amelynek szlovákiai és magyarországi tagjai is voltak. 2008. október 25-én a Ruszinok II. Európai Kongresszusa Munkácson elfogadta a ruszin államiság visszaállításának kikiáltásáról szóló memorandumot. 2009. április 25-én Pardubicében (Csehország) pedig a kárpátaljai ruszinok első világkongresszusa határozatot hozott, miszerint 2009. december 1-jével megalapítja a Podkarpatszka Rusz Köztársaságot Munkács vagy Ungvár fővárossal. Ezt a határozatot és az alkotmány elfogadását kellett volna jóváhagynia az európai kongresszusnak 2009. május 1-jén Ungváron, azonban erre nem került sor.

2009 végén a kárpátaljai Subcarpathia Népi Egyesülés a megyei közigazgatási bírósághoz nyújtott be keresetet annak érdekében, hogy a bíróság nyilvánítsa jogellenesnek a megyei

tanács és a megyei állami adminisztráció tétlenségét az 1991. december 1-jei népszavazással kapcsolatban, és kötelezze a népszavazás eredményének végrehajtására. A bíróság a keresetet elévülésre hivatkozva utasította el. A ruszinok politikai szervezkedéseit nem önálló népi kezdeményezésnek, hanem Oroszország bomlasztó szándékú beavatkozási kísérletének értékelte a mindenkori hatalom.[383]

A ruszin kezdeményezések elhaltak, azonban magyar részről újra és újra előkerült az autonómia kérdése. Az 1990-es években Gulácsi Géza (KMKSZ) fogalmazott meg tervezetet. A koncepció az önálló oktatási rendszer és az etnikai alapú kulturális autonómia felől közelítette meg a kérdést. „A kulturális autonómián sokan a nemzetiség nyelvén való megszólalás, tanulás, a nemzeti ünnepek méltatásának, emléktáblák állításának jogát értik csupán. A kulturális autonómiának azonban lehetnek intézményes megnyilvánulásai: választott testületei, szervei, amelyek állami közfeladatokat látnak el. Ez a valódi értelemben vett nemzetiségi kulturális autonómia vagy másként önkormányzat feloldja azt a gyakorlatot, amely szerint a nemzetiségi kisebbség az állam rendszerébe nem szervesen integrálódó, hanem megtűrt, tehát megszüntetendő másságot képviselő embercsoport."[384]

Érdekes módon a kérdés szerepelt a magyar–ukrán alapszerződéssel létrehozott Magyar–Ukrán Kisebbségi Vegyes Bizottság jegyzőkönyveiben is. Ez utóbbiak a Bizottság ülésein elhangzottakat, többek között a kormányok számára megfogalmazott ajánlásokat tartalmazták. Az első jegyzőkönyvek folyamatosan szóltak az „Ukrajnában élő magyar kisebbség és a Magyar Köztársaságban élő ukrán kisebbség nemzeti-kulturális autonómiához való jogának biztosításáról", és tettek uta-

lást az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1201 (1993) ajánlására. A dokumentum az Emberi Jogok Európai Egyezményhez kapcsolódó kisebbségvédelmi kiegészítő jegyzőkönyv tervezete volt, amely utalt a történelmi és területi sajátosságoknak megfelelő helyi vagy autonóm közigazgatási formákra. A Miniszteri Bizottság azonban a dokumentumot nem nyitotta meg szerződésként aláírásra, hanem utasított egy kulturális jogi kiegészítő jegyzőkönyv kidolgozására. Ez volt az 1201 (1993) ajánlás, amelynek 11. cikke szerint: „Azokban a körzetekben, ahol egy nemzeti kisebbséghez tartozó személyek többséget alkotnak, ezen személyeknek jogukban áll, hogy sajátos történelmi és területi helyzetüknek megfelelő és az állam nemzeti törvénykezésével összhangban álló helyi vagy autonóm közigazgatási szervekkel, vagy különleges státusszal rendelkezzenek."

A Magyar–Ukrán Kisebbségi Vegyes Bizottság 2001. április 3–4-én megtartott X. ülésének jegyzőkönyve először tett említést a nemzeti-kulturális autonómia helyett a területi autonómiáról a Megállapítások rész I. fejezet 15. pontjában: „A magyar Fél kérése, hogy az ukrán Fél támogassa a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség Tisza melléki járás kialakítására vonatkozó javaslatát." Megjelent a következő, 2001. december 21–22-i XI. ülés Megállapítások rész I. fejezet 12. pontjában is a következőképpen: „Megfelelő kezdeményezés híján – melyeket a hatályos ukrán törvényeknek meghatározott rendben nyújtottak volna be – az ukrán Fél nem vizsgálta a Tisza melléki járás létrehozására vonatkozó kérdést." A Bizottság 2011-ben megtartott utolsó, XV. ülése jegyzőkönyv aláírása nélkül ért véget, az ukrán fél elutasította, hogy a jegyzőkönyvbe belekerüljön az a magyar javaslat, miszerint az uk-

rán fél támogassa a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetségnek a Tisza-melléki járás kialakítására vonatkozó javaslatát.[385]

A 2000-es években az ukrán parlamentben is téma volt az országban a nemzetiségi területi autonómia kérdése. Az emberi jogi, kisebbségi és nemzetiségi kapcsolatok bizottsága több autonómiatervezetet is tárgyalt.

Az egyiket az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetséget reprezentáló Gajdos István, a 2002–2006 közötti ciklus magyar parlamenti képviselője terjesztette be. A Gajdos-féle tervezet (bejegyezve 2005/3764-1. számmal) autonómiaértelmezése: az állam által biztosított jog és a kisebbségek által kinyilvánított képesség az önrendelkezésre (kisebbségi önkormányzati autonómiamodell). A tervezettel szemben megfogalmazott kritikák a terminológiai problémákra fókuszáltak, elvieknek nevezve meg azokat, ennek ellenére a megfogalmazott észrevételekből leginkább az autonómia mint olyan hárítása olvasható ki, mintsem a törekvés a tervezet tökéletesítésére, s így vitára alkalmasnak nyilvánítására.

Már korábban, 2003-ban is vizsgált a bizottság egy ukrajnai kisebbségek nemzeti-kulturális autonómiájára vonatkozó tervezetet, melyet az örmény származású, több frakciót is megjárt Nver Mhitarjan képviselő terjesztett be. 2006-ban ugyanezt a szöveget a görög nemzetiségű Vaszil Hara, a Régiók Pártjának országos listáján mandátumot szerzett képviselő is benyújtotta, ami akkor is ad acta került. Mind a Mhitarjan-féle (bejegyezve 2003/3764. számmal), mind a Hara-féle tervezet (bejegyezve 2006/1062. számmal) az autonómiát úgy értelmezte, hogy az a politikai erőknek a nemzetiségek javára történő decentralizációja a kisebbségekhez tartozók társadalmi egyesületeinek helyzetbe hozása révén, kizárja a terü-

leti elvet, hangsúlyozza ezáltal a kisebbségek lehetőségeinek kiszélesedését, valamint az állami felelősségvállalás megnövekedését az etnopolitikai célok megvalósítása terén (az autonómia testületi formája). A Mhitarjan-tervezettel a szakértői vélemények lényegesen megengedőbbek voltak, mint a Gajdos-félével. Leszögezték többek között, hogy helytálló és időszerű beszélni az autonómiáról, azonban ennél tovább nem mentek.[386]

Már az 1999-es ukrajnai elnökválasztási kampányban is fontos témává vált Kárpátalja státusának kérdése, magyar szempontból azonban mindez a 2004. év végi narancsos forradalom időszakában kulminált. A november 21-i választási fordulót megelőzően Viktor Juscsenko ukrán elnökjelölt és Kovács Miklós, a KMKSZ elnöke megállapodást írt alá, melynek értelmében a KMKSZ vállalta, hogy az elnökválasztáson támogatja Juscsenkót, aki ennek fejében megválasztása esetén támogatja a KMKSZ-nek az ukrajnai tömbmagyarság településeit magában foglaló Tisza melléki járás létrehozását célzó kezdeményezését. Kovács Miklós értékelése szerint: „Maga a szerződés igen komoly engedményeket helyezett kilátásba a kárpátaljai magyarok irányába. Különösen az első két pont, amely a tömbmagyar vidéket magába foglaló Tisza-melléki járás, valamint egy magyar tankerület létrehozását foglalta magába […].”[387]

A kérdés érdemben többet nem került elő, a 2014 – a Krím Oroszország által történt annektálása és Ukrajna keleti megyéiben a hibridháború kirobbanása – óta kialakult helyzetben pedig erre az elméleti esély is megszűnt. A szovjet időkből örökölt közigazgatási beosztását Ukrajna a 2015. évi 157-VIII. törvénnyel elindított – s azóta több egyéb törvénnyel

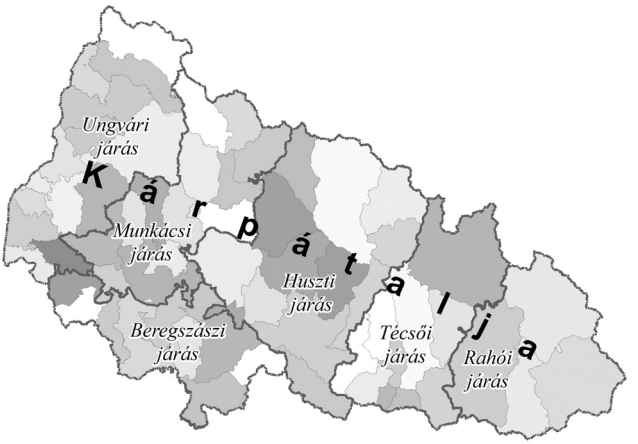

Kárpátalja közigazgatási felosztása 2020 óta
A térképet készítette: Molnár D. István

szabályozott – közigazgatási reform keretében megváltoztatta. A lengyel mintára megvalósított módosítások támogatására az Európai Unió számos programot indított Ukrajnában a reform évei alatt, ám ebből Kárpátalja alig, a kárpátaljai magyarok pedig egyáltalán nem vették ki részüket.[388] A magyarok a decentralizációnak nevezett folyamatba mindaddig nem kapcsolódtak be, míg az nem vált elodázhatatlanná.

A 2020 végén lezárult reform eredményeképpen a megyék megmaradtak, a megyék alatti szinten azonban a járások számát drasztikusan csökkentették (országosan 490 járás helyett 136 új járás jött létre, és az elaprózott településeket összevonták ún. kistérségekbe. Kárpátalján a korábbi 13 járás (Beregszászi, Huszti, Munkácsi, Nagybereznai, Nagyszőlősi, Ilos-

vai, Ökörmezői, Perecsenyi, Rahói, Szolyvai, Técsői, Ungvári és Volóci) helyett 6 új járást alakítottak ki (Beregszászi, Huszti, Munkácsi, Rahói, Técsői és Ungvári). A 13 járásból a Beregszásznak azelőtt magyar többsége volt, azonban az új rendszerben a hat járás egyikének sincs magyar többsége, így a megváltozott területű Beregszászi járásnak se. A decentralizáció során Kárpátalja korábbi 337 települési önkormányzatát 64 kistérségbe (önkormányzati társulásba) szervezték át.[389]

7. EPILÓGUS

Mindig is aktuálpolitikai erőviszonyok függvénye volt, hol is van Közép-Európa. A 17–18. században a német-római birodalmi területtel egyezett meg, de egészen a kisnémet egység alapján létrejött Németország kialakulásáig változó megközelítésben ugyan, de nem változott a németközpontúság. Ausztria-Magyarország 1867. évi megalakulásával ez a virtuális közép-európai tér immár kiterjedt a Magyar Királyságra és a Balkán-félsziget északnyugati részeire is. Az első világháború időszakában a gazdasági-kulturális érdekekről áttevődött a hangsúly a kulturális érvekre, s Közép-Európa immár az Északi- és a Balti-tengertől az Adriai-tengerig és a Dunasíkság déli pereméig terjedő területet fedte le, megengedve, hogy a magterülethez a peremen levő országok is csatlakozzanak kelet felé egészen az orosz nyelvterület határáig, azaz az ukrán síkság jelentős részét is beleértve.

A politikai Közép-Európa kelet felé tolódása persze jórészt a Nagy Háború miatt következett be. A háborút lezáró versailles-i rendszer regionális lecsapódásaként került be a közép-európai diskurzus fogalomkészletébe a Köztes-Európa

kifejezés, amely az Oroszország és Németország közti kisállami térben a szovjetek nyugati, illetve a németek keleti irányú terjeszkedésének ütközőzónáját volt hivatott néven nevezni. A Fehér-tengertől a Boszporuszig nyúló térséget, amelynek lakói sosem gondolták magukról, hogy Kelet-Európához tartoznak, és azzal nem akartak közösséget vállalni, a versailles-i rend szintén felborította, teret adva a pángermán revizionizmusnak, majd nemzetiszocialista élettérelméleteknek, a keleti gyarmatosítás terveinek.

A második világháború után Közép-Európa fogalma hosszú időre értelmét vesztette, a vasfüggönytől keletre Kelet-Európa, nyugatra pedig Nyugat-Európa volt. Az 1970-es évektől Közép-Európa ismét előkerült mint történelmi, kultúrföldrajzi és társadalomföldrajzi egység, „szimbolikus valóság", amely nem akar azonosulni Kelet-Európával. Ez már Kelet-Közép-Európa vagy egy új Köztes-Európa. A hidegháború ezt a kettősséget hagyta maga után örökségként ennek a térségnek, az itteni „kompországoknak":[390] különbözőség és leszakadás a Nyugattól, elhatárolódás és távolságtartás a Kelettől is, ugyanakkor egyre világosabb nyugati orientáció.[391]

Vajon van-e egy olyan mező a fenti képletben, amelyben Kárpátalja elhelyezhető? Ha a szakirodalmat olvassuk, akkor az a benyomásunk keletkezhet, mintha Csehszlovákia folyton csak arra várt volna, hogy Kárpátalját végre a Sztálin vezette Szovjetuniónak adhassa,[392] a Szovjetunióban pedig a sztálini bűnöket, a személyi kultuszt leleplező Nyikita Hruscsov, az akár nonkonformistának is tekinthető szovjet politikus kínálgatta Magyarországnak, amelyik nem kérte,[393] sőt hazánk a magyar–ukrán alapszerződéssel végleg „lemondott" róla.[394]

Ilyen összetett, nagypolitikai eredetű legendáriuma egyetlen más határ menti Kárpát-medencei régiónak sincs. Nemcsak ez a külső történet létezik azonban, hanem van ennek az évszázados történetnek egy mélyebb, belső dimenziója is. A közigazgatási határok meghatározzák az emberek társadalmi kapcsolatait, így természetes, hogy a politikai határok megváltozásával a határon belüli kapcsolatok megerősödnek. A határokon átnyúló kapcsolatok viszont akadályokba ütköznek, és ezért általában gyengülnek. A politikai határok óhatatlanul befolyásolják az emberek identitását a határ mindkét oldalán, és az új államhatárok megjelenése gyakran az egyéni és közösségi identitások szerkezetének átalakulásához, módosulásához vezet. Így a (kelet-)közép-európai nemzetállami határoknak máig kettős jellege, funkciója van: egyszerre vezetnek konvergenciához és divergenciához.

Az utóbbi száz év során a Közép-Európában kialakult új határokon belül néha megmaradnak és megjelennek a régi, korábbi határok nyomai. Ez annak a ténynek köszönhető, hogy a kollektív emlékezet és a társadalom ismeretanyaga gyakran megőriz bizonyos, az előző korszakból hagyományosan fennmaradt jelenségeket, még az új politikai határok által megtört térben is. Ezt a jelenséget fantomhatárok elméletének nevezik. A jelenkori törésvonalak nagy része egybeesik az egykori politikai határokkal, illetve a történeti régiók határaival. Ezek a történelmi-kulturális hagyományok átöröklődnek nemzedékről nemzedékre.[395] Ez az, ami az egykor mesterségesen kialakított határok közötti régiót etnikai tényezőktől függetlenül olyan jellemzőkkel ruházta fel, melyeket a kárpátaljaiság fogalmába sűrítve tudunk összefoglalni, amely épp annyira jelenvaló és épp annyira megfogható, mint a Közép-Európa fogalma.

JEGYZETEK

1. HOL IS VAN KÁRPÁTALJA, ÉS KIK LAKJÁK?

1 „Őseinket felhozád / Kárpát szent bércére" Kölcsey Ferenc: *Himnusz,* 1823.

2 Ady Endre: *Góg és Magóg fia vagyok én...,* 1905.

3 Pálffy (2020) 15, 18.

4 Gerő (1993) 355.

5 Kobály (2003) 347–360.

6 Vö. Hodinka (1915).

7 II. Rákóczi Ferenc (1979) 203.

8 Fedinec–Szakál–Csernicskó (2020) 16–23.

9 Uo. 44–48.

10 Pohilec (2019) 155–168.

11 Pavlenko (1997) 35–46; Ilnicki (2007) 73–80.

12 Szakál (2017) 64–81.

13 Fedinec–Csernicskó (2019) 182–187; Konrád (2018) 31–60.

14 Fedinec–Csernicskó (2019) 187–191; Braun–Csernicskó–Molnár (2010) 108–110.

15 Fedinec–Csernicskó (2020a) 34–35.

16 Uo. 53–54.

17 Uo. 98, 100.

18 Майборода (2017) 382.

19 Чисельність осіб окремих етнографічних груп українського етносу та їх рідна мова. Державний комітет статистики України, 2001. https://bit.ly/3jm5aof

20 Molnár D. (2018) 83, 86.

21 Uo. 91, 93.

22 Uo. 97.

23 Uo. 102–114.

24 Vö. Fedinec–Font–Szakál–Varga (2021).

25 Karácsonyi–Kincses (2020) 312.

26 Tátrai–Molnár–Kovály–Erőss (2018) 10–12.

27 Uo. 19–22.

28 Karácsonyi –Kincses (2020) 321–323.

29 Kovály–Erőss–Tátrai (2017) 9.

2. ÁTMENŐ TÖRTÉNELEM (1918–1919)

30 Nagy (2017) 139–157.

31 Deák (2009) 77–78.

32 Vasas (2001) 99–128.

33 Szarka (2017) 1575.

34 Lásd többek között: Andrássy (2017a) 4; Andrássy (2017b) 69–70; Nagy (2017) 71.

35 Andrási (2020) 141.

36 Nagy (2019) 143–144.

37 Csernicskó–Fedinec (2018) 141–182.

38 A spanyolnátha terjedése. *Görög Katholikus Szemle,* 1918. X. 27. 4.

39 A járványszünet meghosszabbítása. *Görög Katholikus Szemle,* 1918. X. 18. 4.

40 *A m. kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről…* (1924) 17.

41 Kosztyó (2020).

42 A Kárpátok térségének földrajzi jellegéből adódóan megkülönböztetik a síkvidéki (dolisnyák) és a hegyvidéki (verhovinai) ruszinokat. A verhovinaiak néprajzi csoportjai a huculok, a lemkók és a bojkók. A lemkók lakóterülete alapvetően a mai Lengyelország délkeleti része, tőlük délebbre élnek a bojkók, és még délebbre, a mai Kárpátalja máramarosi részén, átnyúlva a szomszédos Ivano-Frankivszk és Csernyivci megyékbe található az úgynevezett Huculföld.

43 Ablonczy (2020b) 4–7.

44 Lefegyverezték a benyomult ukránokat. *Friss Újság,* 1919. I. 21. 2.

45 Apáthy főkormánybiztost letartóztatták a románok. *Pesti Hírlap,* 1919. I. 16. 2.

46 Fedinec–Szakál (2020) 10–12.

47 Сакал (2020) 116–117.

48 Tóth (2014) 56; Tóth (2018).

49 Szakál (2018) 35–37.

50 Gyurgyák (2008) 176; Szarka (2008) 233–234.

51 Szarka (2008) 237–238.

52 Szarka (2004) 79–80.

53 *Jászi Oszkár válogatott levelei* (1990) 420.

54 Szakál (2018) 31.

55 Uo. 45.

56 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. III. 8.

57 Szakál (2018) 45.

58 Uo. 46.

59 A Magyarország területén lakó ruszinokhoz. *Pesti Napló,* 1919. IV. 7. 7.

60 Szakál (2018) 46–47. Vö. Gergely (1963) 542.

61 Balogh (2002) 230–231.

62 Balogh (2002) 234–236; Nagy (2019) 182–183.

63 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920. VI. 12.

64 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920. XI. 13.

65 Idézi: Ablonczy (2020a).

66 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1921. IV. 22.

3. CSEHSZLOVÁKIÁBAN (1919–1938/1939)

67 Vedó (2008) 105, 112.

68 Uo. 163.

69 Csernus-Lukács–Nagy (2020).

70 *Határszéli Újság,* 1919. I. 5. 1.

71 Fedinec (2004a) 101–112.

72 Szakál (2016) 23–25.

73 Ad memoriam. *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1920. X. 28. 2.

74 Ruszin pártok harca a sajtóban. *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1922. III. 8. 3.

75 *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1920. VIII. 24.; *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1921. VIII. 4.; *Kárpáti Magyar Hírlap,* 1932. X. 30. stb.

76 Botlik (2000) 264–275.

77 Tímár (2020).

78 Seremet (2016) 188.

79 Rychlík (2014) 38.

80 A csehszlovák állam 1918. október 28-án született meg, a köztársasági államformát az Ideiglenes Nemzetgyűlés november 14-én deklarálta. Halász (2019) 40–41, 45.

81 1918. november 12-én ebben az amerikai városban szavazták meg az emigráns ruszinok az „ősi területek" Csehszlovákiához csatolását. A jegyzőkönyv eljutott Woodrow Wilson amerikai elnökhöz, a kárpátaljaiak azonban legfeljebb az újságból értesültek róla.

82 Fiziker (2013) 429–449.

83 MNL OL, Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956, Bizalmas értesítések, 1938. XI. 7.

84 Szövegét lásd Gerencsér (2004) 99–102.

85 *A közigazgatás szervezéséről…* (1927) 12–56; Сова (1936) 68–70.

86 MNL OL, K 428, MTI kőnyomat hírek, 716. csomó, 1937. X. 28.

87 Olbracht (1987) 406–407.

88 Popély (2019) 141.

89 Василина (2014) 127; Вегеш (1993) 69. stb.

90 Токар (2006) 327–330.

91 Angyal (2001) 4.

92 Simon (2013) 10.

93 Szép magyar ünneppel alakult meg az Egyesült Párt. *Kárpáti Híradó,* 1936. VI. 26. 2.

94 Angyal (2000) 133–178; Angyal (2002) 104, 135, 204.

95 Zeidler (2003) 81.

96 Bencsik (2014) 176.

97 Szakál (2019).

98 Az ONCSA az 1940. évi XXIII. törvénnyel jött létre. „Az Alap célja a leginkább támogatásra szoruló néprétegek gazdasági, erkölcsi és szellemi felemelés útján az életviszonyok javítása és a társadalmi kiegyenlítődés elősegítése, továbbá a népesség szaporodásának előmozdítása" 2. § (1).

99 Nagy Vilmos: Bátyui mozaik. *Kárpáti Híradó,* 1943. III. 31. 3.

100 Szalay (2011) 86; Csernicskó (2013) 117, 120–121.

101 Popély (1991) 41–54.

102 Fedinec (1999) 19–40.

103 Bányai (2013) 175–176.

104 Lelkésztanító. Lelkésztanítóképző. *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1923. XII. 30. 3.

105 Rácz Pál: Az önálló egyházmegyéért. *Kárpáti Magyar Hírlap,* 1936. I. 15. 1.

106 Peyer-Müller (1994) 129.

107 Harsányi (2016) 57.

108 Papavatás volt Munkácson. *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1925. XII. 24. 2.

109 Harsányi (2019) 74–102; Galo (2012) 165–182.

110 Rendeletek Tára, 1939. 1883–1887.

111 Bura (2003) 16, 26–27, 29; Beszélgetés Majnek Antal püspökkel… (2002) 3; Tegze (2006) 141–143; Majnek (1998) 55.

112 Szendrey (2013) 51–61.

113 Fedinec (1998) 1813–1819.

114 Keményfi (2008) 585–584.

115 MNL OL, K 428, MTI kőnyomatos hírek, 716. csomó, 1937. IX. 10.

116 Fedinec–Szakál–Csernicskó (2020) 30.

117 Fedinec (2019a) 223–234.

118 Olbracht (1987) 408.

119 Czine (1991) 67.

120 Papp (2015) 128–129.

121 Tamás (2011) 18, 50.

122 Kobályné Homoki Ilona: A kárpátaljai harangöntés történetéből. *Kárpátalja,* 2003. VIII. 15. 1.

123 Haranggyár-átvétel. *Dunántúli Protestáns Lap,* 1909. X. 4. 770.

124 *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1925. XI. 29.; *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1925. V. 10.; *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1925. V. 24.

125 Szakál (2020) 36.

126 Január 10-én lesz a Magyar Bál. *Kárpáti Magyar Hírlap,* 1937. I. 1. 3.

127 Országos Magyar Bál Beregszászon. *Kárpáti Magyar Hírlap,* 1934. II. 2. 4.

128 Országos Magyar Bál Beregszászon. *Kárpáti Magyar Gazda,* 1934. XII. 30. 2.

129 Fedinec (2002) 118, 137, 167, 171, 177, 182, 189, 199, 209, 222, 232, 245, 260, 303, 316, 352.

130 Pongrácz (2019) [3].

131 Idézi: Halász (2019) 38.

132 Berg (2017) 182.

133 Zeidler (2014) 31.

134 Idézi: Árky (1927) 17.

135 A pártvezérek Prágában. *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1922. III. 29. 2.

136 Rychlík (2014) 37. (1. lj.)

137 Zsatkovics kormányzó beadta a lemondását. *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1921. III. 18. 1.

138 Benes miniszterelnök Ungváron. *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1922. I. 4. 2.

139 Masaryk (1935) 212–213.

140 Pártvezérek Prágában. *Ruszinszkói Magyar Hírlap,* 1922. III. 28. 1–2.

141 Árky (1927).

142 Fedinec (2004b) 184.

143 MNL OL, K 428, MTI kőnyomatos hírek, 707. csomó, 1926. II. 16.

144 Földesi (1927). Pataky Tibor államtitkár az 1939. március 18-i, budapesti miniszterelnökségi ülésen kijelentette: „a Földesy-féle javaslat" „természetesen itt Budapesten készült". Lásd: MTA Kézirattár, Egyed-iratok, Ms 10.734/25.

145 Benes kárpátaljai propagandaútja őslakos szemszögből nézve. *Kárpáti Magyar Hírlap,* 1934. V. 6. 2.

146 *Az Őslakó,* 1936. I. 4.

147 A kárpátaljai sajtó ezúttal konkrét dátumot is emlegetett: 1936. szeptember 15.

148 MNL OL, K 28, Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 156. csomó, 322. tétel; Kárpáti Magyar Hírlap, 1936. XI. 11.

149 Szövegét magyarul lásd: Kárpáti Magyar Hírlap, 1937. II. 26.; II. 28.; III. 2.; III. 5.; III. 7.; III. 10.; III. 12.

150 *Az Őslakó,* 1937. XI. 6.; *Kárpáti Magyar Hírlap,* 1937. XI. 7.

151 MNL OL, K 428, MTI kőnyomatos hírek, 716. csomó, 1937. X. 28.

152 Zeidler (2003) 63–66, 81.

4. MAGYAR FÖLD (1938/1939–1944)

153 Rónai (1993) 103. Tegyük hozzá, hogy az 1910-es népszámlálási adatok alapján kijelölt új határvonal néhány nagyobb szlovák enklávét is visszacsatolt, mint például az Esterházy

János által is visszaadni javasolt surányi-tótmegyeri szlovák nyúlványt.

154 Bereш (2004) 135.

155 Szarka–Sallai–Fedinec (2017) 567.

156 Szanyi M. (2017) 94.

157 Fedinec (2002) 298.

158 Rychlík (2014) 45.

159 Vedó (2009) 164–165.

160 Janek (2014) 183–184.

161 Sárándi (2016) 26, 28.

162 Zeidler (2014) 26.

163 MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1938. XI. 3.

164 Turbucz (2012) 72.

165 A felkelők uralják Csonka-Kárpátalja földjét! *Kárpáti Magyar Hírlap,* 1938. XI. 23. 1.

166 Fedinec (2015) 48.

167 Uo. 96.

168 Ormos (2000) 559–562.

169 Dąbrowski–Cichoracki (2014) 200–203; B. Stenge (2017) 52–60, 75–83.

170 Bereш (1993) 323–334.

171 B. Stenge (2018a) 93–105; B. Stenge (2018b) 112–120.

172 B. Stenge (2019) 120, 125.

173 Boros (2014) 191.

174 Ádám–Juhász–Kerekes (1959) 214.

175 Részletesen lásd Pahirja (2014) 117–154.

176 B. Stenge (2018c) 100–131; B. Stenge (2018d) 106–114, 121–129.

177 B. Stenge (2014) 115.

178 Azonnali fegyverletételt követelünk. *Magyarország,* 1939. III. 16. 1.

179 Csáky külügyminiszter ultimátuma Volosinhoz. *Magyar Nemzet,* 1939. III. 16. 1.
180 Janek (2014) 189.
181 Trașcă–Grad (2014) 241–244.
182 Vö. Botlik (2001).
183 Tilkovszky (1967) 163.
184 Bogiv (2014) 260.
185 Fedinec (2015) 87.
186 Suba (2008) 74–83.
187 Fedinec (1996) 369.
188 Illésfalvi (2019) 216.
189 Kosztyó (2016) 166–167.
190 Braham (2015) 24.
191 Ságvári (1999) 125.
192 Kosztyó (2013) 74–85.
193 Püski (2016) 30, 33.
194 Kozma (1940) 281–282.
195 Fedinec–Csernicskó (2016) 73–88.
196 MTA Kézirattár, Egyed-iratok, Ms 10.734/15.
197 MTA Kézirattár, Egyed-iratok, Ms 10.734/25.
198 MTA Kézirattár, Egyed-iratok, Ms 10.734/23.
199 Uo.
200 MTA Kézirattár, Egyed-iratok, Ms 10.734/20.
201 MTA Kézirattár, Egyed-iratok, Ms 10.734/17.
202 Püski (2016) 209.
203 Vasas (2015) 150–198.
204 Mikó [é. n.] 300–301. Vö. Vasas (2015) 177.
205 Kopin Katalin: Az ungvári Művészeti Hetek. Kárpátalja, 2005. XII. 9. 11.
206 A magyarság ereje. *Kárpáti Híradó,* 1941. V. 27. 1.
207 Művészeti hetek… [é. n.].

208 Hóman Bálint kultuszminiszter a magyar–ruszin sorsközösségről. *Kárpáti Híradó,* 1941. V. 27. 2.

209 Kozma (2009) 268.

210 *Felsőházi Napló,* 1939. IV. k. 221.

211 Uo. 125.

212 Fedinec–Csernicskó (2020a) 89–92.

213 Popovics (2005) 39–42; Ifj. Vastagh György (1868–1946) szobrász. https://bit.ly/3aFqdiX

214 Ormos (2000) 728–729; Eisen–Stark (2014) 77–99; Frojimovics (2013a) 240–248.

215 Frojimovics (2013b) 257–264.

216 Moses-Krause (2004) 37–53; *The Auschwitz Album.* Yad Vashem, https://bit.ly/3s9uiCv

5. A SZOVJET HAZA FÜSTJE (1945–1991)

217 Fedinec (2018) 65–83; Сімперович (2014).

218 Scipiades Erzsébet: Hogyan nyílhat nemzetközi határátkelő egy falu főutcáján? *Népszava,* 2005. VIII. 22. 13.

219 Poljakov (2012) 313.

220 Romsics (2006) 94.

221 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről, https://bit.ly/3x1bW8S

222 Vida–Zseliczky (2004) 256.

223 Uo.

224 Csifféry (1990) 137, 140.

225 Romsics (2006) 89.

226 Fedinec–Halász (2015) 105–106.

227 Lázár (1998) 5–14; 151–153.

228 Fedinec–Halász (2015) 103–104.

229 Csernicskó (2019) 111.

230 Vö. Dupka–Zubánics (2017).

231 Zvonár V.: Az emberek új szokásairól. *Vörös Zászló,* 1963. III. 21. 2.

232 A szovjet ifjúsági szervezet (Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség, röviden: Komszomol) tagja. Kötelező volt az önkéntesen belépés középiskolás korban.

233 Honosítsuk meg az új, szovjet szokásokat! *Vörös Zászló,* 1983. II. 19. 1.

234 Korszun (2012) 257.

235 1962-től: Ivano-Frankivszk.

236 Данилец–Мищанин (2013) 98.

237 Vö. Riskó (2017).

238 Данилец–Мищанин (2013) 97.

239 Wyszkowski (2013) 231–253.

240 Fazekas (1996).

241 Szabó (2015) 218.

242 Fedinec–Halász (2015) 120.

243 Dupka (2012) 82–83.

244 Korszun (2012) 102–103.

245 Dupka (2020a) 55, 64, 114, 203; Molnár D. E. (2017).

246 A trilógia „Honcsar legjelentősebb alkotása […] azt a rendkívül nehéz utat festi le, amelyet a felszabadító szovjet seregek hazájuk határától a romániai havasokon, a magyar alföldön és a kék Dunán át az Arany Prágáig megtettek."

247 Beregszászi (2003) 30–38.

248 Balla (1994) 15.

249 Schober (1996); Csanádi (2001).

250 Szabó Sándor: Kárpátalja az ukrán labdarúgás Eldorádója. *Kárpáti Igaz Szó,* 2019. I. 5. https://bit.ly/2Q7BAZn; Михалина, Ласло: Внесок футболістів Закарпаття в історичну для київського «Динамо» подію – завоювання Кубка СРСР з футболу 1954. Закарпаття онлайн, 2014. X. 15. https://bit.ly/2OxkgMp.

251 Az akadémia honlapja: https://mfa-munkach.com.ua/

252 Erőss (2019) 80.

253 Vicsotka Mihály: Népszavazás decemberben. *Pesti Hírlap,* 1991. XI. 27. 11.

254 Kovács (2021) 70–82.

255 Vári Fábián [é. n.].

256 Гордійчук–Міщанин (2015) 142–174; Гордійчук–Міщанин (2016) 75–83.

257 Vö. Horváth–Pahirya (2012).

258 Dupka (2020b) 89.

259 Császár (2013) 52–56.

260 Heiszler: Közellátási hírek. *Vörös Zászló,* 1946. I. 6. 2.

261 Heiszler András: Szakszervezeti hírek. *Vörös Zászló,* 1945. XII. 23. 2.

262 Міщанин (2012) 111, 123.

263 Deák (2019) 122–123.

264 Oficinszkij (2010) 262, 266.

265 Erdősi (2009) 1–23.

266 V. I. Lenin születésének 90. évfordulójára. *Vörös Zászló,* 1960. IV. 5. 2.

267 Gazdag (2020) 473.

268 Корсун (2014) 5–39.

269 Dupka–Horváth–Móricz (1990) 7.

270 Tóth Ildikó: Hármas határ. Kurír, 1992. VIII. 8. 7.

271 Pálfalvi Gábor: Magyarok közt Kárpátalján. *Szabad Föld,* 1994. VIII. 23. 11.

272 Ady Endre: *Intés az őrzőkhöz,* 1915.

273 A *Le Figaro* francia napilapnak adott interjú magyar nyelvű kivonatát lásd: Gorbacsov: Csernobil volt a peresztrojka igazi oka. *24.hu,* 2006. IV. 26. https://bit.ly/3shrNNU

274 Andruhovics (2003/2004) 54.

275 Kántor (2009) 6.

276 A Minisztertanács Nemzetiségi Kollégiumának alakuló ülése. A Magyar Televízió híradója, https://bit.ly/3dFzQjG

277 Orosz (2012) 320.

278 Rác T. János: Záhonyban mindenki a fedélzeten. *Népszabadság,* 1990. VII. 23. 1.

279 Uo.

280 Rác T. János: Öngerjesztő áruhiány Nyugat-Ukrajnában. *Népszabadság,* 1990. IX. 7. 3.

281 Kiss (2001) 179–192.

282 Szűrös (2005) 83.

283 Füzesi Magda: Gazdagabbak lettünk. *Vörös Zászló,* 1989. X. 17. 1.

284 Kőszeghy Elemér: Gondolatnyi távolság. *Kárpáti Igaz Szó,* 2009. XI. 17. 2.

285 Kőszeghy Elemér: Radarállomás Kárpátalján – gazda nélkül. *Népszabadság,* 1995. IV. 25. 7.; Botlik József: Baglyok tanyája lett az atommeghajtású tésztagyár. *Magyar Nemzet,* 1996. VII. 22. 7.; Гулан, Ярослав: Пістрялівська РЛС як наочний приклад вітчизняного марнотратства. https://bit.ly/3dJ8eKn

286 Mankovits (2017) 36.

287 Horváth Sándor – Mankovits Tamás: A magyarországi napilapokról… *Kárpátalja,* 1991. 8. sz. 2.; Kovács (2014) 95; Soós (1999) 14.

288 Balázs (2006).

289 Lásd erről részletesen: Fedinec–Csernicskó (2017).

290 Balla D. (2006) 102.

291 Vári Fábián (2018) 191.

6. UKRAJNÁBAN (1991–2020)

292 Sir Winston Churchill fultoni beszéde: A béke hajtóereje, https://bit.ly/3vPuOrt

293 Vedó (2009) 143.

294 Idézi: Szabó (XXIX).

295 Sallai (2017) 614–620.

296 Hajdú (2016) 174.

297 Balogh Irén: Begyűrűződés. *Beregi Hírlap,* 1995. VII. 20. 3.

298 Markitán, Volodimir: A határ, amely összeköt. *Beregi Hírlap,* 1999. IV. 17. 2.

299 Zahrijcsuk, Pavlo: Az emberi leleményesség „határtalan" voltáról. *Beregi Hírlap,* 2004. VII. 3. 3.

300 Hajdú (2015) 128–129.

301 Pataki (1996).

302 Kassai (II).

303 „Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) földrajzi értelemben a legkiterjedtebb, legátfogóbb páneurópai biztonsági szervezet [...] fő funkciója – az ENSZ Alapokmány VIII. fejezetében foglaltak értelmében – az európai biztonság és stabilitás megőrzése, azaz a korai előrejelzés, a konfliktuskezelés, a válságkezelés és a válságok megoldását követő rehabilitáció." https://bit.ly/2Qs4vqZ

304 *Országgyűlési Napló,* 86. ülésnap (1995. május 23.) Németh Zsolt (Fidesz) felszólalása, https://bit.ly/394pzdO

305 Keskeny (2012) 82.

306 Uo. 83–85.

307 Uo. 88; Jeszenszky (2006) 83.

308 Keskeny (2012) 91–92, 94.

309 Jeszenszky (1996).

310 Páldi (1996) 257–258.

311 Király (2015).

312 Keskeny (2012) 96; Jeszenszky (2016) 265.

313 Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Polen über gute Nachbarschaft und freundschaftliche Zusammenarbeit. 17 Juni 1991. https://bit.ly/2NWbTdc

314 Deák Ferencnek az 1861-i országgyűlés alkalmával tartott első felirati beszédére történik utalás. *Országgyűlési Napló,* 295. ülésnap (1993. május 11.) Antall József miniszterelnök felszólalása, https://bit.ly/3054WJm

315 *Országgyűlési Napló,* 295. ülésnap (1993. május 11.), Jeszenszky Géza külügyminiszter felszólalása, https://bit.ly/3rdN5v4

316 Mink András: „Az alapszerződés ma inkább bunkósbot, nem a történelmi megbékélés eszköze". Interjú Németh Zsolttal, a Fidesz alelnökével, a parlament emberjogi és kisebbségi bizottságának elnökével a kisebbségi politikáról. Beszélő, 6, 2. https://bit.ly/3826QPh

317 Az eredeti dokumentumot ismerteti Jeszenszky (2016) 269.

318 Fodó Sándor, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke: „Csapdában vagyunk". *Beszélő,* 5, 20. https://bit.ly/2Oh0tR3; „A magyar–ukrán szerződés nem a kárpátaljai magyarság elárulása" címmel lehozta a Kárpátalja című lap is 1993. május 28-i számának 11. oldalán.

319 Fedinec (2019b) 101.

320 Beatrice-koncert Beregszászban. Babos kendő, Nagy Feró, „Ricse". Lásd a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség honlapján, https://bit.ly/3d3j2kH

321 Fedinec–Halász–Tóth (2016) 88, 157.

322 Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, https://kmksz.com.ua/

323 Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség, http://www.umdsz.com.ua/

324 Fedinec (2009) 114–138; Fedinec (2012) 27–39; Fedinec (2019b) 96; Darcsi (2013a) 69–91; Darcsi (2013b) 65–82; Darcsi (2015) 47–54.

325 Darcsi (2013b) 68; Füzesi Magda: „Elvégeztetett, de semmi sem tisztáztatott": gondolatok a KMKSZ Beregszászi járási szervezete tisztújító közgyűlése kapcsán. *Beregi Hírlap,* 1993. III. 17. 2.

326 Vári Fábián (2020) 51–52.

327 Fedinec (2019b) 93–107.

328 Fedinec–Halász–Tóth (2016) 150–151.

329 Центральна виборча комісія. Місцеві вибори, https://bit.ly/3bLP8AA; Csernicskó et al. (2021) 111.

330 Az egyik kiutasított politikus humanitárius adományt is csak úgy tudott átadni az ukrán félnek, hogy a határon felfestett vörös vonalat nem léphette át. 23 millió forint értékű vakcinát adományozott Magyarország Kárpátaljának. Kárpátalja, 2021. I. 28.; Bayer Zsolt: Bús düledékeiden… *Magyar Nemzet,* 2020. XII. 14. https://bit.ly/3uLzdeu

331 На Закарпатті СБУ перевіряє благодійний фонд через можливе втручання у внутрішньо-політичну ситуацію в країні, https://bit.ly/2OjqcID; Vörös Szabolcs: „Nem tanácsos hazamennem" – Brenzovics László budapesti szám-űzetésről, Kárpátaljáról és voksturizmusról. *Válaszonline,* 2021. XI. 24. https://bit.ly/3gCDHOs

332 Belügyminiszter-helyettes: nem törvényellenes a magyar himnusz éneklése Ukrajnában, https://bit.ly/3e2SNNs

333 Ukrán Szabadság Rádió: Ukrajnának törvényileg kellene korlátoznia a kárpátaljai magyarok nemzetiségi jogait. *Kárpátalja,* 2020. XII. 27. https://bit.ly/3q6iL4R

334 Ліквідувати партію угорців планує Міністерство юстиції – ЗМІ, https://bit.ly/3uNyv03

335 II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, http://kmf.uz.ua/hu/

336 Ungvári Nemzeti Egyetem Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet, https://bit.ly/3BPHpNR

337 Fedinec–Csernicskó (2020b) 79–103.

338 Fedinec–Csernicskó (2020a) 164–165.

339 Szabó (2015) 218–220.

340 Мукачівська єпархія Української Православної Церкви, https://m-church.org.ua/; Закарпатська єпархія Української Православної Церкви, http://www.cerkva.uz.ua/

341 Molnár (2009) 207–209; Molnár–Molnár D. (2010) 30.

342 Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye, https://mgce.uz.ua/

343 Марчук (2002) 35–42.

344 Pilipkó (2010) 80.

345 Vö. Puskás (2005); Riskó (2017); Bendász I. – Bendász D. (1994).

346 Németh Imre: A Kárpátaljai Apostoli Kormányzóság jogtörténeti áttekintése (3.) *Új Hajtás,* 1999/1. https://bit.ly/3eaT40l

347 Megerősíteni őket hitükben és hűségükben. *Új Ember,* 1989. VI. 11. 1.

348 Munkácsi Római Katolikus Egyházmegye, https://munkacsdiocese.org/hu/

349 Németh Imre: A Kárpátaljai Apostoli Kormányzóság jogtörténeti áttekintése (4.) Új Hajtás, 1999/2. https://bit.ly/3reURpf

350 Béres (2017) 238–249.

351 Kárpátaljai Református Egyházkerület, http://refua.tirek.hu/

352 Fodor (2017) 181.

353 Szabó (2015) 221–231.

354 Révész Imre Társaság, https://reveszimretarsasag.hu/; Kovács Vilmos Irodalmi Társaság, http://kvit.hu/; Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet, http://kmmi.org.ua/; Seregély testvérek Kárpátaljai Megyei Ukrán Zenés-drámai Színház, http://www.dramteatr.uz.ua/; Kárpátaljai Megyei Skanzen [hivatalos honlapja nem elérhető]; Boksay József Kárpátaljai Megyei Szépművészeti Múzeum, http://bokshaymuseum.com.ua/ stb.

355 Mezővári mellett a Borsovai földvár; Déda határában a Kirva nevű puszta helyén kisebb földvár nyomai látszanak (Tóvár); a guti földvár, melynek már nyomai sem találhatók meg; a kovászói vár romjai a Borzsa parti sziklás magaslaton; szerednyei vár romjai; huszti várrom; nagyszőlősi Kankó-vár (Ugocsavár); királyházai Nyalábvár; beregszentmiklósi várkastély; nevickei vár; ungvári vár; munkácsi vár (palánkai vár).

356 Elítélték a Petőfi-szobor megrongálását! *Beregi Hírlap,* 1991. X. 10. 1.

357 Zsovcsak Marina: Megvan az elveszettnek hitt szobor. *Beregi Hírlap,* 1996. XI. 21. 3.

358 Moldova (2000) 66.

359 A 2014-es „méltóság forradalma" (második Majdan; az első Majdannak a 2004-es „narancsos forradalmat" nevezik).

360 Akkori árfolyamon ez bőven több mint 2,5 millió forint.

361 Lenin elkelt. *Kárpáti Igaz Szó,* 2017. III. 30. 3.

362 Erőss–Kovály (2018) 158.

363 A honfoglaló magyarok útvonalán Dnyipropetrovszkban (ma: Dnyipro) kopjafákat állítottak 1996-ban, Kijevben honfoglalási emlékjelet 1997-ben, Szolyván honfoglaló harcos obeliszkjét 1999-ben. A Tiszacsomán feltárt honfoglalás kori temető északi részén 1996-ban felavatták a Tiszacsomai Honfoglalási Emlék- és Szoborparkot.

364 Fedinec (2014) 12–13.

365 Túri (2013) 87–99.

366 Alkotmány (1996), 133. cikk, https://bit.ly/3cqALCg

367 Tóth (1991) 143.

368 Bihari Tamás: Kárpáti rapszódia. *Világ,* 1990. III. 22. 29–30.

369 Osztapec (2010) 378–380.

370 Uo. 379.

371 Ходаківський (2011) 135.

372 Fedinec–Halász–Tóth (2016) 193.

373 Osztapec (2010) 379.

374 Ходаківський (2011) 136.

375 Uo. 137.

376 Osztapec (2010) 380.

377 Lengyel–Zsulkanics (2010) 399.

378 Fedinec (2013a) 349.

379 Süli-Zakar (2014) 100.

380 Uo. 125.

381 PHARE CBC (Cross Border Cooperation) program az EU határterületei és a szomszédos közép-európai területek közötti kölcsönhatást segíti elő. Szmigiel-Rawska (2016) 513–526.

382 Süli-Zakar (2014) 153.

383 Fedinec (2013b) 289–290.

384 Gulácsi (1998) 13–44.

385 A jegyzőkönyvek kiadásra való előkészítése folyamatban van.

386 Fedinec (2011) 73–84.

387 Kovács Miklós: Ukrajnai választások és magyar érdekvédelem 1989–2006 között, https://bit.ly/2NWFROe

388 Децентралізація в Україні, https://decentralization.gov.ua/

389 Csernicskó et al. (2021) 112–117.

EPILÓGUS

390 „Kompország, Kompország, Kompország: legképességesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza." Ady Endre: Ismeretlen Korvin-kódex margójára, 1905.

391 Mező (2001) 81–103.

392 Zseliczky (1998).

393 Fedinec–Szakál–Csernicskó (2020) 43–44.

394 Fedinec (2021) 185–214.

395 Vö. többek között Demeter–Karácsonyi–Bottlik (2019); Bottlik–Pete (2019) 257–262; Bakk (2020) 11–20.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

MNL OL, K 28, Nemzetiségi és kisebbségi osztály.
MNL OL, K 428, MTI kőnyomatos hírek.
MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.
MTA Kézirattár, Egyed-iratok, Ms 10.734.

Felsőházi Napló
Rendeletek Tára
Országgyűlési Napló

24.hu
Az Őslakó
Beregi Hírlap
Dunántúli Protestáns Lap
Friss Újság
Görög Katholikus Szemle
Határszéli Újság
Kárpári Igaz Szó
Kárpátalja
Kárpáti Híradó
Kárpáti Magyar Gazda
Kárpáti Magyar Hírlap
Kurír
Magyar Nemzet
Magyar Sajtó
Magyarország

Népszabadság

Népszava

Pesti Hírlap

Ruszinszkói Magyar Hírlap

Szabad Föld

Új Ember

Új Hajtás

Új Magyarország

Vörös Zászló

Закарпаття онлайн

A közigazgatás szervezéséről és az országos, valamint a járási választásokról szóló törvények ismertetése. [1927]. Bratislava-Pozsony, Concordia.

Ablonczy Balázs. 2020a. A „beköltözőkről" – ratifikáció előtt. *Trianon 100 Blog,* https://bit.ly/3d4A43k

Ablonczy Balázs. 2020b. Kérészállam, interregnum, wilsonizmus. Az átmeneti államok kategóriái. *Rubicon,* 4. sz.

Ádám Magda – Juhász Gyula – Kerekes Lajos. 1959. *Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez.* Budapest.

Andrási Dorottya. 2020. Az 1868-as nemzetiségi törvény és a magyar–horvát kiegyezés. *Erdélyi Jogélet,* 2. sz.

Andrássy György. 2017a. A magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzete. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője.* Budapest.

Andrássy György. 2017b. Hány hivatalos nyelve volt Magyarországnak az 1868. évi XLIV. tc. szerint? *Jogtörténeti Szemle,* 3. sz.

Andruhovics, Jurij. 2003/2004. Csernobil, a maffia meg én. *Magyar Lettre Internationale,* tél.

Angyal Béla. 2000. A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között. *Regio,* 3. sz.

Angyal Béla. 2001. A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 1. sz.

Angyal Béla. 2002. *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938.* Dunaszerdahely–Galánta.

Árky Ákos. 1927. *A ruszinszkói magyarság és Ruszinszkó autonómiája.* Budapest.

Balla D. Károly. 2006. Haza dolgában. *Mozgó Világ,* 11. sz.

B. Stenge Csaba. 2014. Magyar hadműveletek Kárpátalján 1939-ben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Pozsony.

B. Stenge Csaba. 2017. Lengyel diverziós műveletek Magyarország támogatására 1938 október–novemberében. *Hadtudomány.*

B. Stenge Csaba. 2018a. A Rongyos Gárda bevetése Kárpátalján, 1938–1939. (I. r.) *Seregszemle,* 2. sz.

B. Stenge Csaba. 2018b. A Rongyos Gárda bevetése Kárpátalján, 1938–1939. (II. r.) *Seregszemle,* 3–4. sz.

B. Stenge Csaba. 2018c. Magyar hadműveletek Kárpátalja visszacsatolása során, 1939. március. I. fázis. *Seregszemle,* 1. sz.

B. Stenge Csaba. 2018d. Magyar hadműveletek Kárpátalja visszacsatolása során, 1939. március. II. fázis. *Seregszemle,* 2. sz.

B. Stenge Csaba. 2019. A „vízkereszti csata" – csehszlovák–magyar határincidens Munkácsnál 1939. január 6-án (1.). *Honvédségi Szemle,* 1. sz.

Bakk Miklós. 2020. A Kárpát-medence határai – frontierek és régiók. *Kárpát-Haza Szemle,* 1–2. sz.

Balázs D. Attila. 2006. A határon túli magyar online médiumok tartalomfejlesztési trendváltozásai. *Médiakutató,* 4. sz.

Balla László. 1994. *Erdélyi Béla és kortársai. Kárpátalja képzőművészeinek három nemzedéke.* Ungvár–Budapest.

Balogh Sándor (szerk.) 2002. *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993.* Budapest.

Bányai Viktória. 2013. Oktatásügy. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest.

Bencsik Péter. 2014. Magyar kisebbségi érdekérvényesítés a prágai nemzetgyűlésben a húszas években. In: Gabzdilová, Soňa – Simon Attila (red.): *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu.* Komárno.

Bendász István – Bendász Dániel. 1994. *Helytállás és tanúságtétel. A munkácsi görög katolikus egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai.* Ungvár–Budapest.

Beregszászi Anikó. 2003. „… ezerszer jajj a nyelvehagyottnak?" Az anyanyelv kérdésköre a kárpátaljai magyar irodalomban. *Nyelvünk és Kultúránk,* 1. sz.

Béres Attila. 2017. A Kárpátaljai Római Katolikus Egyház társadalmi szerepvállalása. *Szellem és Tudomány,* (klnsz.).

Berg, Manfred. 2017. *Woodrow Wilson: Amerika und die Neuordnung der Welt. Eine Biografie.* Münich.

Bogiv, Olekszandr. 2014. A kárpátukrán kérdés hatása a magyar–német viszonyra 1938–1939-ben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Pozsony.

Boros László. 2014. Adalékok a vízkereszti csata történetéhez (1938. december – 1939. március). In: Fedinec Csilla – Szoták Szilvia (szerk.): *Közösség és identitás a Kárpát-medencében.* Budapest.

Botlik József. 2000. Már Trianon előtt elvégeztetett: Kárpátalja csehszlovák és román megszállása és elcsatolása, (1919. január–szeptember). *Kisebbségkutatás,* 2. sz.

Botlik József. 2001. *Gát.* Budapest.

Bottlik Zsolt – Pete Márton. 2019. Ruszinok a változó posztszovjet geopolitikai térben. In: Fedinec Csilla – Csernicskó István (szerk.): *„Ruszin voltam, vagyok, leszek…”.* Budapest.

Braham, Randolph L. 1990. *A magyar Holocaust.* Budapest.

Braun László – Csernicskó István – Molnár József. 2010. *Magyar anyanyelvű cigányok/romák Kárpátalján.* Ungvár.

Bura László. 2003. *A második évszázad (1904–2004). A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye kislexikona.* Csíkszereda.

Czine Mihály. 1991. Magyar irodalom Kárpátalján. *Tiszatáj,* 8. sz.

Csanádi György. 2001. *Régi beregszásziak.* Beregszász.

Császár István. 2013. A ’72-es beadvány és résztvevőinek rövid ismertetése. In: Darcsi Karolina – Dobos Sándor (szerk.): *„A ’72-es beadvány” Nemzetiségi és oktatáspolitika a ’60–’70-es években a Szovjetunióban.* Ungvár.

Csernicskó István. 2013. Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–*2010).* Budapest.

Csernicskó István. 2019. *Fények és árnyak: Kárpátalja nyelvi tájképéből.* Ungvár.

Csernicskó István – Fedinec Csilla. 2018. A mai Kárpátalja területének történeti-nyelvi viszonyai a 19–20. század fordulóján, kitekintéssel a mára. In: Szakál Imre (szerk.): *„Indivisibiliter ac Inseparabiliter” – „Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul”.* Beregszász–Ungvár.

Csernicskó István – Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita – Máté Réka – Tóth-Orosz Enikő. 2021. *A magyarok és a magyar nyelv Kárpátalján.* Törökbálint.

Csernus-Lukács Szilveszter – Nagy Noémi. 2020. Trianon után 100 évvel – Magyarország mai határainak jogforrásai. Újkor.hu, https://bit.ly/37eZEPJ

Csiffáry Tamás. 1990. Bevezető egy dokumentumhoz. *Regio,* 1. sz.

Dąbrowski, Dariusz – Cichoracki, Piotr. 2014. Az 1939-es kárpátaljai események lengyel nézőpontból. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Pozsony.

Darcsi Karolina. 2013a. A 2012-es ukrajnai parlamenti választások és a magyar érdekvédelem. *Magyar Kisebbség,* 2. sz.

Darcsi Karolina. 2013b. Az ukrán választási rendszer változásainak hatása a kárpátaljai magyar érdekképviselet lehetőségeire. *Pro Minoritate,* 2. sz.

Darcsi Karolina. 2015. A 2014-es ukrajnai választások és a kárpátaljai magyarság. *Kisebbségkutatás,* 1. sz.

Deák Ágnes. 2009. *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus: 1849–1867.* Budapest.

Deák András. 2019. Egy harmincéves alkalmazkodás története – az ukrán gázipar a függetlenség óta. In: Fedinec Csilla (szerk.): *„Kijevi csirke" (Geo)politika a mai Ukrajnában.* Budapest.

Demeter Gábor – Karácsonyi Dávid – Bottlik Zsolt. 2019. *Fantomhatárok nyomában a posztszovjet térségben: a regionális egyenlőtlenségek történeti gyökerei és kapcsolata a mai konfliktuszónákkal (1897–2010).* Budapest.

Szűrös Mátyás. 2005. A rendszerváltás még nem teljesedett ki. Az interjút készítette: Horváth Ádám. *Kapu,* 4. sz.

Dupka György. 2012. *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben.* Ungvár–Budapest.

Dupka György. 2020. *„Jön még egy új világ…" A magyar '56 kárpátaljai kézikönyve.* Ungvár–Budapest.

Dupka György – Zubánics László (szerk.) 2017. *A kivégzett, lágerekben elhunyt kárpátaljai magyar képviselők (1945–1949). Bródy András és társainak emlékkönyve.* Ungvár–Budapest.

Dupka György – Horváth Sándor – Móricz Kálmán. 1990. *Sorsközösség.* Ungvár.

Eisen, George – Stark Tamás. 2014. Az 1941-es galíciai deportálás és a kamjanec-pogyilszkiji tömegmészárlás: a magyar holokauszt első fejezete. *Valóság,* 9. sz.

Erdősi Ferenc. 2009. Összeomlás vagy reneszánsz? A hagyományos vasúti közlekedés állapota és kilátásai Kelet-Európában. *Tér és Társadalom,* 2. sz.

Erőss Ágnes – Kovály Katalin. 2018. A szimbolikus tér átalakulása az Euromajdan után: Kijev és Kárpátalja összehasonlítása. *Metszetek,* 1. sz.

Erőss Ágnes. 2019. Beregszász szimbolikus tereinek átalakulása a rendszerváltás éveiben. *Néprajzi Látóhatár,* 1. sz.

Fazekas Csaba. 1996. *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban.* Budapest.

Fedinec Csilla. 1996. Kárpátalja közigazgatása és tanügyigazgatása 1938–1944 között. *Magyar Pedagógia,* 4. sz.

Fedinec Csilla. 1998. Az ungvári görögkatolikus tanítóképző kultúrmissziója az észak-keleti Felvidéken. In: Jankovics József – Monok István – Sárközy Péter – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység. IV.* Budapest–Szeged.

Fedinec Csilla. 1999. *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991).* Budapest.

Fedinec Csilla. 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* Galánta–Dunaszerdahely.

Fedinec Csilla. 2004a. Ungvár és vonzáskörzete betagozódása a csehszlovák államba 1918–1928. *Limes,* 3. sz.

Fedinec Csilla. 2004b. *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* Somorja–Dunaszerdahely.

Fedinec Csilla. 2009. Parlamentarizmus Ukrajnában és a kárpátaljai magyarok. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök.* Pozsony.

Fedinec Csilla. 2011. Az ukrán parlament emberi jogi, kisebbségi és nemzetiségi kapcsolatok bizottságának tevékenysége. *EU Working Papers,* 1. sz.

Fedinec Csilla. 2012. A 2012-es parlamenti választások Ukrajnában. *Limes,* 4. sz.

Fedinec Csilla. 2013a. Regionalizmus Ukrajnában. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról. Budapest.

Fedinec Csilla. 2013b. Az autonómia-gondolat ukrajnai változatai. In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs (szerk.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája.* Pozsony.

Fedinec Csilla. 2014. „Kívánt emlékezet". In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Pozsony.

Fedinec Csilla. 2015. *„A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja" 1938–1944.* Budapest.

Fedinec Csilla. 2018. „Felszabadítás" vagy „kiűzés": 1944. október 28. az ukrajnai történelmi emlékezetben. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.) Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika. Budapest.

Fedinec Csilla. 2019a. A bordély, a kocsma, a betyár és a határon túlra szakadt rokon legendája, avagy Kárpátalja a cseh filmekben. In: Csernicskó István – Márku Anita (szerk.): *A nyelvészet műhelyeiből: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból, V.* Ungvár.

Fedinec Csilla. 2019b. A 2019-es előrehozott parlamenti választások Ukrajnában. *Parlamenti Szemle,* 2. sz.

Fedinec Csilla. 2021. A magyar–ukrán alapszerződés: merre visz a gyalogút? In: Vizi Balázs (szerk.): *Magyarország és szomszédai. A kisebbségvédelem kérdései a kétoldalú szerződésekben.* Budapest.

Fedinec Csilla – Csernicskó István. 2016. Széljegyzet egy hivatalos lap margójára: Kárpátaljai Közlöny (1939–1944). *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 2. sz.

Fedinec Csilla – Csernicskó István. 2017. Hány az óra, Vekker úr?: Időzónák és politika Kárpátalján. *Kommentár,* 2. sz.

Fedinec Csilla – Csernicskó István. 2019. The People of the „Five Hundred Villages": Hungarians, Rusyns, Jews, and Roma in the Transcarpathian Region in Austria–Hungary. In: Prokopovych, Markian – Bethke, Carl – Scheer, Tamara (eds.): *Language Diversity in the Late Habsburg Empire.* Leiden.

Fedinec Csilla – Csernicskó István. 2020a. *Nyelvi kirakós Kárpátaljáról: Történelmi és politikai dimenziók (1867–2019).* Budapest.

Fedinec Csilla – Csernicskó István. 2020b. A nyelvkérdés Ukrajnában a parlament és az Alkotmánybíróság döntéshozatalában, 1997–2019. *Parlamenti Szemle,* 2. sz.

Fedinec Csilla – Halász Iván. 2015. Kisebbségi libikóka: Interjú Tóth Mihály ukrajnai jogásszal közéleti és politikai szerepekről. *Regio,* 3. sz.

Fedinec Csilla – Szakál Imre. 2020. A Hucul Köztársaság. *Rubicon,* 4. sz.

Fedinec Csilla – Szakál Imre – Csernicskó István. 2020. *A magyarországi ruszinok és ukránok.* Budapest.

Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta. 2021. *Ukrajna története: régiók, identitás, államiság.* Budapest.

Felvidéki és kárpátaljai képzőművészek kiállítása. Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület. 1943. február 28. – március 15. [é. n.] Budapest.

Fiziker Róbert. 2013. Az osztrák Trianon. *Világtörténet,* 4. sz.

Fodor Gusztáv. 2017. *Akik a nagy nyomorúságból jöttek…* [H. n.].

Földesi Gyula. 1927. *Az autonóm Kárpátoroszország államjogi vázlata.* Užhorod.

Frojimovics Kinga. 2013a. Állampolgárság-revízió: Deportálás 1941–1942-ben. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest.

Frojimovics Kinga. 2013b. Gettósítás és deportálás 1944-ben. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest.

Galo Vilmos. 2012. Református árvaházak Kárpátalján 1935–1945 között. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat…"* Budapest.

Gazdag Vilmos. 2020. Egy szovjetizmus története: kolhoz és származékai. *Magyar Nyelv,* 4. sz.

Gerencsér Balázs. 2004. Nyelvi jogok – törvények (I.) Az 1920. évi csehszlovák nyelvtörvény. *Magyar Kisebbség,* 4. sz.

Gergely Ernő. 1963. A proletárforradalom és tanácshatalom Kárpátalján és Nyugat-Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny,* október–november.

Gerő András. 1993. *Magyar polgárosodás.* Budapest.

Gulácsi Géza. 1998. A kárpátaljai magyarság jogi helyzete és autonóm törekvései. In: Kacsur Gusztáv (szerk.): Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról. Ungvár.

Gyurgyák János. 2008. *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest.

Hajdú Zoltán. 2015. Kárpátalja: egy államhatárokra vetett régió. In: Ricz András – Takács Zoltán (szerk.): *A régió TÍZpróbája.* Szabadka.

Hajdú Zoltán. 2016. Magyarország szomszédsági környezetében történeti változásai. In: Tamás János – Popp József (szerk.). *Baranyi Béla 70. A kapocs.* Debrecen.

Halász Iván. 2019. Az első Csehszlovák Köztársaság és a második Lengyel Köztársaság születése az első közjogi dokumentumok tükrében (1918–1919). *Állam- és Jogtudomány,* 3. sz.

Harsányi Béla. 2016. A felvidéki és kárpátaljai egyetemes református egyház törvényalkotó munkája a két világháború között. A lévai és a pozsonyi zsinatok. *Egyháztörténeti Szemle*, 4. sz.

Harsányi Béla. 2019. Református belmissziói munka Kárpátalján a múlt század 20-as és 30-as éveiben. *Egyháztörténeti Szemle,* 2. sz.

Hodinka Antal. 1915. *„Gens fidelissima". II. Rákóczi F. beregmegyei rutén jobbágyai az 1703–1711-i szabadságharczban.* Ungvár.

Horváth Miklós – Pahirya, Olekszandr. 2012. *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba: Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956.* Budapest.

Illésfalvi Péter. 2019. A m. kir. erdélyi 1. honvéd hegyidandár 1944. évi mozgósítása, felvonulása és első harcai a Kárpátokban. In: Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter (szerk.): Élet az arcvonal mögött. Budapest.

Ilnicki Beáta. 2007. Német telepesfalvak Kárpátalján. *Napút,* 4. sz.

Janek István. 2014. A szlovák–magyar „kis háború" története és annak interpretációi a nemzeti történetírásokban. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Pozsony.

Jászi Oszkár válogatott levelei. 1990. Összeáll.: Litván György, Varga F. János. Budapest.

Jeszenszky Géza. 1996. Magyarország és a kétoldalú szerződések. *Magyar Kisebbség,* 4. sz.

Jeszenszky Géza. 2006. Antall József, a külpolitikus. In: Jeszenszky Géza – Kapronczay Károly – Biernaczky Szilárd (szerk.): *A politikus Antall József – az európai úton.* Budapest.

Jeszenszky Géza. 2016. *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltozás éveiben.* Budapest.

Kántor Zoltán. 2009. Tudományos vagy politikai kérdés a nemzet meghatározása? *Limes,* 4. sz.

Karácsonyi Dávid – Kincses Áron. 2020. Átrendeződés? Kárpátaljaiak Magyarországon, magyarok Kárpátalján, a 2017-ig terjedő adatok tükrében. *Területi Statisztika,* 3. sz.

Kassai Gyula. II. A Balladur-terv, és ami utána következett. *Magyar Szemle,* 10. sz. https://bit.ly/3lIs7Dp

Keményfi Róbert. 2008. Térbeli mozgáspályák, migrációs vallási jelenségek geográfiai vizsgálata. In: Novák László Ferenc (szerk.): *Tradicionális migráció és kereskedelem az Alföldön.* Nagykőrös.

Keskeny Ernő. 2012. *A magyar–orosz kapcsolatok 1989–2002.* Budapest.

Király Béla. 2015. *25 év a nemzetpolitika szolgálatában. Beszélgetés Csóti Györggyel.* Budapest.

Kiss János Péter. 2001. Illúziók nélkül. A határátkelőhelyek szerepe a határ menti kapcsolatok alakulásában az ukrán, a román és a szerb határszakaszon az 1990-es években. *Tér és Társadalom,* 1. sz.

Kobály József: A kárpátaljai ruszinok. In: Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában.* Piliscsaba, PPKE BTK, 2003. 347–360.

Konrád Miklós. 2018. A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok,* 1. sz.

Korszun O. M. (szerk.) 2012. *A kárpátaljai magyarok és németek internálása és deportálása 1944 és 1955 között. Levéltári iratok és anyagok.* Uzshorod.

Kosztyó Gyula. 2013. Kommunista ejtőernyős partizán-bevetések Kárpátalján (1942–1944). *Együtt,* 6. sz.

Kosztyó Gyula. 2016. „… ne felejtsék el, hogy saját terület és saját állampolgáraink lakják". Az Északkeleti Hadműveleti Terület 1944-ben. In: Hajdú Anikó (szerk.): *Multietnikus világok Közép-Európában, 1867–1944.* [H. n.].

Kosztyó Gyula. 2020. Beregszász és vidékének vészterhes hónapjai: összeomlás, proletárdiktatúra és az elcsatolás időszaka (1918–1920). *Archívnet,* 2. sz.

Kovács Elemér. 2014. A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Kárpátalján 1918–1989. In: Apró István – Paál Vince

(szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből.* [H. n.].

Kovács Sándor. 2021. A Rákóczi-szabadságharc első győztes csatájának emlékműve. *Együtt,* 2. sz.

Kovály Katalin – Erőss Ágnes – Tátrai Patrik. 2017. „Hát megpróbálunk küzdeni": átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom,* 2. sz.

Kozma Miklós. 1940. *Beszédek, cikkek, előadások, 1935–1940. IV.* Budapest.

Lázár György. 1998. *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948).* Budapest.

Lengyel, Mihajlo – Zsulkanics, Nelja. 2010. Társadalmi-gazdasági helyzet. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest.

Majnek Antal. 1998. A kárpátaljai római katolikus egyház története. In: Kacsur Gusztáv (szerk.): Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról. Ungvár.

Mankovits Tamás. 2017. Volt egyszer egy lap. *Rendszerváltó Archívum,* 4. sz.

Mező Ferenc. 2001. Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. *Tér és Társadalom,* 3–4. sz.

Mikó Imre. [é. n.] *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika.* Budapest.

Molnár D. Erzsébet. 2017. „Az egész háború nem kívánt községünkből annyi életáldozatot, mint a szolyvai fogolytábor" – A málenkij robot kárpátaljai vonatkozásai. *Archívnet,* 1. sz.

Molnár D. István. 2018. *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig.* Budapest.

Molnár József – Molnár D. István. 2010. A kárpátaljai magyarság népességföldrajzi viszonyai. In: Csernicskó István (szerk.): *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Budapest–Beregszász.

Molnár József. 2009. Vallási megoszlás. In: Baranyi Béla (szerk.): *Kárpátalja*. Pécs–Budapest.

Moses-Krause, Peter. 2004. Lili Jacob Meier Auschwitz-albumáról. *Múlt és Jövő,* 1–2. sz.

Nagy Mariann. 2017. Közös haza vagy magyar ország? A soknemzetiségű ország realitásai és mítoszai. In: Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938).* Budapest.

Nagy Noémi. 2017. A nemzetiségi törvény kétes öröksége: Adalékok a dualizmuskori magyar nyelvjoghoz. *Jogtörténeti Szemle,* 3. sz.

Nagy Noémi. 2019. *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma: Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében.* Budapest.

Oficinszkij Román: Iparosítás és urbanizáció. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest.

Olbracht, Ivan. 1987. *Kárpátaljai trilógia.* (Ford. Zádor András.) Budapest.

Ormos Mária. 2000. *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941). II.* Budapest.

Orosz Sándor. 2012. Az ukrajnai határforgalmi rendszer, különös tekintettel Kárpátaljára 1989-től napjainkig. *Kisebbségkutatás,* 2. sz.

Osztapec, Jurij: Politikai folyamatok Kárpátalján (1991–2009). In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest.

Pahirja, Olekszandr. 2014. Út a paramilitáris szervezettől a fegyveres honvédelemig: a Kárpáti Szics. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Pozsony.

Páldi András. 1996. *Egyre távolabb Moszkvától.* Budapest.

Pálffy Géza. 2020. Egy elbukott, mégis sikeres függetlenségi mozgalom. A Rákóczi-szabadságharcról hosszabb történelmi távlatban. In: Bódvai András (szerk.): *Rákóczi emlékkönyv.* Budaörs.

Papp Adrien. 2015. Identitást alakító tényezők Tamás Mihály Két part között fut a víz című regényében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 1. sz.

Pataki Gábor Zsolt. 1996. Az alapszerződések stratégiai háttere: kényszer és kompromisszum, avagy az euroatlanti integráció lehetősége. *Magyar Kisebbség,* 4. sz.

Pavlenko, Georgij. 1997. A németek letelepedése Kárpátalján a XVIII–XIX. században (Telephelyek, irányzatok következmények). *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv,* 12. sz.

Peyer-Müller, Fritz. 1994. *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre.* Budapest.

Pilipkó Erzsébet. 2010. *Identitás és hit III. A kárpátaljai magyar görögkatolikusok identifikációs útjai.* Ungvár–Budapest.

Pohilec Szilveszter. 2019. A legnagyobb Rákóczi birtok a Schönbornok tulajdonában (1726–1746). In: Papp Klára – Püski Levente – Novák Ádám (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása.* Debrecen.

Poljakov, Jurij. 2012. *Szökni szeretnék.* (Regény.) (Ford. Goretity József.) Budapest.

Pongrácz Alex. 2019. Szlovák és magyar autonómiatörekvések a történelmi Felvidék területén, 1918–1938. *MTA Law Working Papers,* 7. sz.

Popély Árpád. 2019. *Két választás Csehszlovákiában: a szlovák országgyűlés és a kárpátukrán szojm megválasztása 1938–1939*. Dunaszerdahely–Pozsony.

Popély Gyula. 1991. Magyar népiskolai oktatás Csehszlovákiában (1918–1938). In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba – Dippold Péter (szerk.): *Magyarságkutatás, 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet évkönyve.* Budapest.

Popovics Béla. 2005. A munkácsi Árpád-szobor. *Országépítő,* 4. sz.

Puskás László. 2005. *Megalkuvás nélkül. Boldog Romzsa Tódor élete és vértanúhalála.* Budapest.

Püski Levente. 2016. *A Horthy-korszak parlamentje. MTA doktori értekezés.* Debrecen.

Rákóczi Ferenc, II. 1979. *Vallomások, Emlékiratok.* Budapest.

Riskó Marianna. 2017. *Chira Sándor munkácsi püspök élete és vértanúsága.* Budapest.

Romsics Ignác. 2006. *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Budapest.

Rónai András. 1993. *Térképezett történelem.* Budapest.

Rychlík, Jan. 2014. Határrezsim Kárpátalján 1919–1939 között. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Pozsony.

Ságvári Ágnes. 1999. Holocaust Kárpátalján 1941-ben. *Múltunk,* 2. sz.

Sallai János. 2017. Aknazárból elektromos jelzőrendszer – a határőrizeti rendszer 1957–1989 között. In: Pósán László – Veszprémy László – Boda József – Isaszegi János (szerk.): Őrzők, vigyázzatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig. Budapest.

Sárándi Tamás. 2016. *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Csíkszereda.

Schober Ottó. 1996. *Színfalak előtt, mögött, nélkül*. Ungvár–Budapest.

Seremet Sándor. 2016. *A mai Kárpátalja határainak kialakulása az I. világháború után (1918–1925). PhD-értekezés.* Budapest.

Simon Attila. 2013. *Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban.* Somorja.

Soós Kálmán. 1999. Adalékok a magyar–magyar viszony alakulásához. *Kisebbségkutatás,* 1. sz.

Suba János. 2018. A magyar katonai közigazgatás elvei és szervezete a visszatért területeken 1938–1941. *Rendvédelem-történeti Füzetek,* 17. sz.

Süli-Zakar István. 2014. *Közös múltunk-közös jövőnk. Együtt Európáért: 20 éves a Kárpátok Eurorégió.* Debrecen.

Szabó Éva Eszter. XXIX. A vasfüggöny-metafora és az amerikai, valamint magyar határzár. *Magyar Szemle,* 11–12. sz. https://bit.ly/30dkM4U

Szabó Ágnes. 2015. A Kárpátaljai Református Egyházkerület revitalizációja 1989–1998 között. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Terek, intézmények, átmenetek.* Budapest.

Szakál Imre. 2016. A csehszlovák hatalomátvétel Beregszászban az első világháborút követően. *Közoktatás,* 2. sz.

Szakál Imre. 2017. *Telepesek és telepes falvak a csehszlovák Kárpátalján.* Budapest.

Szakál Imre. 2018. *„Rend, fegyelem, összetartás, s nem lesz panasz többé a Kárpátok bércei között": Iratok Ruszka Krajna történetéhez (1918–1919).* Beregszász–Ungvár.

Szakál Imre. 2019. Telepítéspolitika Kárpátalján a két világháború között. *Archívnet,* 5. sz.

Szakál Imre. 2020. Gondolatok Beregszász elmúlt másfélszáz évéről. *Szépirodalmi Figyelő,* 1. sz.

Szalay Zoltán. 2011. Kisebbségi nyelvi jogok Szlovákiában az 1918–1968 közötti időszakban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 3. sz.

Szanyi M. József. 2017. *Kárpátalja visszacsatolása Magyarországhoz (1938–1939). Autonómia, birtokbavétel, katonai akciók. PhD-értekezés.* Budapest.

Szarka László. 2004. *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák.* Budapest.

Szarka László. 2008. A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez. *Kisebbségkutatás,* 2. sz.

Szarka László. 2017. Elmaradt nemzetiségi kiegyezés(ek). *Magyar Tudomány,* 12. sz.

Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla. 2017. *Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939. június.* Budapest.

Szendrey Anita. 2013. A közösségi élet felvirágzása Beregszászban Pásztor Ferenc ideérkezésével (1932–1944). *Acta Academiae Beregsasiensis,* 2. sz.

Masaryk T. G. 1935. Nemzeti feladatok. In: *Politikai gondolatok.* [Ford. Donner Pál.] Bratislava.

Tamás Mihály. 2011. *Két part között fut a víz.* (Regény.) Pomáz.

Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Erőss Ágnes. 2018. A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle,* 3. sz.

Tegze József. 2006. *A munkácsi római katolikus templom története.* Munkács.

Tilkovszky Loránt. 1967. *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941.* Budapest.

Tímár Gábor. 2020. A cseh–román határ kialakulása Kárpátalján. *Trianon 100 Blog,* https://bit.ly/3pd9sQp

Tóth István. 1991. Szempontok a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség önszerveződésének történetéhez. *Regio,* 2. sz.

Tóth Norbert. 2014. *A kisebbségi területi autonómia elmélete és gyakorlata. Nemzetközi jogi és összehasonlító jogi analízis.* Budapest.

Tóth Norbert. 2018. A népek önrendelkezési joga. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* https://bit.ly/39Wfsbw

Trașcă, Ottmar – Grad, Cornel. 2014. Kárpátalja kérdése a román dokumentumok tükrében, 1938–1939. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Pozsony.

Turbucz Dávid. 2012. Horthy Miklós, az „országgyarapító". *Kommentár,* 4. sz.

Túri László. 2013. A vereckei honfoglalási emlékmű „mitológiájának" kialakulása és újraértelmezése mélyinterjúk tükrében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 1. sz.

Ungváry Krisztián. 2015. Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok,* 1. sz.

Vári Fábián László. [é. n.] A kövek árulása. *Bárka onlin*e, https://bit.ly/3BQpSFi

Vári Fábián László. 2018. *Vásártér.* (Regény.) Budapest.

Vári Fábián László. 2020. Gondolatok a temetőben. *Együtt,* 1. sz.

Vasas Géza. 2001. Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában. 1. r. *Magyar Szemle,* 1–2. sz.

Vasas Géza. 2015. Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként? Vizsgálat egy minden gyanú fölött álló történeti tény ügyében. *Regio,* 3. sz.

Vedó Attila. 2008. Magyarország államhatárának megjelölése 1867–1918. *Rendvédelem-történeti Füzetek,* 17. sz.

Vedó Attila. 2009. Magyarország államhatárának megjelölése 1918–1947. *Rendvédelem-történeti Füzetek,* 19. sz.

Vida István – Zseliczky Béla. 2004. Az 1945. június 29-i szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külügyi Szemle,* 1–2. sz.

Wyszkowski, Paweł, 2013. *Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján.* Esztergom.

Zeidler Miklós. 2003. A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában.* Budapest.

Zeidler Miklós. 2014. A magyar revizionizmus és Kárpátalja. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Pozsony.

Zseliczky Béla. 1998. *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekterében 1920–1945.* Budapest.

Василина, Наталія. 2014. *Карпатська Україна* (*Підкарпатська Русь*) *– держава авторитарного типу* (*жовтень 1938 – березень 1939 років*). *Архіви України,* no. 2.

Вегеш, Микола. 1993. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород.

Вегеш, Микола. 2015. *Карпатська Україна. Документи и факти.* Ужгород.

Гордійчук, Сергій – Міщанин, Василь. 2015. Антирадянські настрої населення Закарпаття в часи «сталінщини» 1944-1953 рр. Інтелігенція і влада. Серія: історія.

Гордійчук, Сергій – Міщанин, Василь. 2016. Діяльність антирадянських молодіжних організацій на Закарпатті (1946–1956 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, no. 1.

Данилец, Юрий – Мищанин, Василий. 2013. Православна церква на Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944–1950 рр.). Русин, no. 4.

Корсун, Олексій (упор.). 2014. Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944–*1955 рр.* Ужгород.

Майборода, Олександр. 2017. Етнічність у міжнародній системі. Київ.

Марчук Василь. 2002. Греко-католицъка церква в суспільному розвитку України: відновлення і офіційне визнання на переломі 80–90-х рр. XX ст. Схід, no. 4.

Міщанин, Василь. 2012. Промисловий розвиток Закарпаття 1944–1950 рр.: перехід на соціалістичну економіку. Русин, no. 4.

Сакал, Імре. 2020. Спроба створення русинської автономії в Угорщині у 1918–1919 рр. Русин, no. 61.

Сова, Петръ П. 1936. Развитіе подкарпатворусскаго общинного и областного самоуправленія. In: *Бачинский, Эдмунд С. (ред.): Подкарпатская Русь 1919–1936. Ужгород*.

Токар, Маріан. 2006. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності, 1919–1939. Ужгород.

Ходаківський, Михайло. 2011. Автономія Закарпаття в контексті грудневого референдуму 1991 року. In: Правова держава. Щорічник наукових праць. Випуск 22.